

Азиз
Касимов
Сайланма

Уз 83. 347
КЗ-1

ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ

Сайланма

Икки жилдлик

Биринчи жилд

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

Ҳаёти ва ижоди

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

83. 3У3

К 35

К $\frac{70202 - 9}{M 352(04) - 81}$ 7—81 4603010202

ИСТЕЪДОД УҒҚЛАРИ

Назиримда, энг мароқли кишилар, халқ ва жамият ҳаёти-нинг барча соҳаларини тебратаётган кишилар — бу истеъдодли кишилардир.

Истеъдод — табиатнинг ажабтовур эҳсонларидан бири. Табиат-нинг бу ғаройиб эҳсонига сазовор бўлган ҳар бир киши чинака-мига бахтли, саодатлидир. Истеъдоднинг гавҳар куртаклари ғиш урган кишилар бу куртакларнинг чаман бўлиб ғуллаши ва ҳо-силга кириши учун астойдил қайғуришлари зарур. Зеро, меҳнатда чархланмаган, сайқалланмаган истеъдод учқундек беиз сўниши мумкин.

Шундай кишилар борки табиат улардан ҳеч нарсани аямаган. Уларда ғайрат ва шижоат ҳам, ақл ва заковат ҳам, дид ва фа-росат ҳам, сиҳат ва саломатлик ҳам, истеъдод ва иқтидор ҳам бор. Тарих бундай кишилар олдига одатда улкан вазифалар қу-яди.

Назаримда, адабиётимизнинг байроқдори, бутун маданиятимиз-нинг тиним билмас жонкуяри Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ана шун-дай сиймолардан эди. Тарих унинг олдига янги ҳаёт учун кура-шиш, янги адабиёт ва янги маданият пойдеворини яратиш ва-зифасини қўйди ва у бу бениҳоя машаққатли ва шарафли вази-фанинг уддасидан чиқди.

Ҳамза чинакам истеъдод соҳиби сифатида ранг-баранг қир-рали ижодкор ва курашчи эди. У ажойиб нотиқ ва агитатор, шоир ва педагог, бастакор ва фольклорист, актер ва режиссер эди. Унинг ранг-баранг ижодий фаолияти ҳозирги маданиятимизнинг қарийб барча соҳаларини ўз ичига қамраб олади.

Назаримда, истеъдодли адабиётшунос олим, совет адабиётшу-нослиги ва танқидчилигининг кўзга кўринган намояндаси Лаъиз Қаюмовнинг Ҳамза ижоди билан шуғулланиши тасодикий эмас. Унинг илмий ва ижодий диапазони ҳам Ҳамза ижодининг уфқ-лари сингари ниҳоятда кенг. Унинг ижоди ҳам актив партиявий

руҳ билан сугорилган. Унинг фаолияти учун ҳам куйинчаклик, жонкуярлик, жонбозлик — характерли хусусиятдир.

Лазиз Қаюмовнинг Ҳамза ижоди деб аталмиш қутлуг даргоҳга кириб келиши бежиз эмас. У шоирлар шаҳри, фозиллар фахри Қўқонда, ажойиб маърифатпарвар педагог Пулатжон Қаюмовнинг оиласида таваллуд топди. Пулатжон домла Муқимий ва Завқий билан суҳбатдош бўлган, Қўқонлик таниқли шоирлар даърасида улғайган, билимдон ва нуктадон аллома эди. У фақат Қўқон адабий муҳитинигина эмас, балки умуман ўзбек классик адабиёти тарихини пухта эгаллаган эди. У узоқ йиллар мобайнида Ҳамза билан дўстона муносабатда бўлди. Ўзбек классик адабиётига бўлган ихлос, оловқалб Ҳамза ижодига нисбатан эҳтиросли муносабат Лазиз Қаюмовга ана шу пурҳикмат отадан бир умрга мерос бўлиб қолди.

Олим фан кандидати дипломига эга бўлгандан кейингина Ҳамза ижоди билан шуғулланди. У Ҳамзага қадар ҳозирги адабий жараённинг долзарб назарий масалаларини ўрганди. Унинг кандидатлик диссертацияси эса урушдан кейинги қишлоқ ҳаёти тўғрисидаги, ўзбек романларида типиклик проблемасини тадқиқ этишга бағишланди. Лекин, менимча, Лазиз Қаюмовнинг адабиётшунос сифатида ҳам, ёзувчи сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам шаклланиши ва камолатга эришиши унинг Ҳамза ижодини тадқиқ этиш йиллари билан боғлиқдир.

Одатда ижодкорнинг муайян тарихий шахс ҳаёти билан қизиқиши, адабиётшунос олимнинг эса муайян ёзувчи ижоди билан шуғулланиши қандайдир руҳий яқинликка асосланади. Ойбекнинг Навоий сиймоси билан шуғулланиши бежиз бўлмаганидек, Ҳомил Ёқубовнинг ҳам Ойбек ижодининг тадқиқотчиси бўлишида маълум бир қонуният бор. Агар бирор реал қаҳрамон тасвири муайян адиб ҳаётининг маъносини ташкил этган ёки бирор адибнинг ижоди муайян адабиётшунос олим фаолиятининг бош мавзусига айланган бўлса, демак, улар ўртасида руҳий ва маънавий яқинлик бор. Менимча Ҳамза сиймоси билан Лазиз Қаюмов шахси ўртасида ҳам шундай алоқа мавжуд. Лазиз Қаюмов Ҳамза ҳаёти ва ижодини фақат олим сифатидагина эмас, балки адиб сифатида ҳам тадқиқ этди. Унинг Ҳамзага бағишланган юзга яқин асарлари орасида воқеий ҳикоялар ҳам, ҳужжатли фильм сценарийлари ҳам, пьеса ҳам бор. Ҳамза Лазиз Қаюмов истеъдодига мансуб бўлган илмий иқтидорнинггина эмас, балки бадиий лаёқатнинг ҳам рўёбга чиқишига сабабкор бўлди.

Ҳамза Лазиз Қаюмовга қадар ҳам кўпгина олимларимизнинг диққат-эътиборларини жалб этган эди. Сотти Ҳусайн, Шокир Сулаймон, Воҳид Зоҳидов, Юсуф Султон, Иззат Султон, Ҳамза ҳаёти

ва ижодини урганиш ишига салмоқли ҳисса қўшган эди. Бироқ бу олимларнинг хизматларини камситмаган ҳолда шуни айтиш керакки, Ҳамза ҳақидаги тасаввурларимиз Лазиз Қаюмов туфайли фундаментал билимга айланди. Бугунги ҳамзашунослик илмининг уфқини Лазиз Қаюмовнинг китоблари, рисолалари ва мақолалари бениҳоя кенгайтириб юборди. Унинг самарали изланишлари ва илмий ишларидан кейин Ҳамзанинг бир томлик ва ҳатто икки томлик «Танланган асарлари» оташин шоир ва драматург ҳақида чала тасаввур бераётгани аён бўлиб маънавий-эстетик эҳтиёжимизни қондиролмай қолди. Ҳамза ҳақидаги аввалги тасаввурлар эскириб, унинг барваста ва баҳайбат гавдаси адабиётимизнинг улкан тарихи оша баралла қад кутарди. Ҳамза инқилоб йилларида яшаган ва нисбатан олис аждодимиздан буюк замондошимизга айланди.

Мен Лазиз Қаюмовнинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга бағишланган илмий трилогияси — «~~Инқилоб~~ куйчиси» (1962), — «Инқилоб ва ижод» (1964) ва «Инқилобий драма» (1970) ҳамда «Ажойиб кишилар ҳаёти» сериясида нашр этилган «Ҳамза» (1973) китобларини айниқса қадрлайман. Бу китоблар олимнинг эришилган нуқтада тўхтаб қолмаслигини, унинг ҳамиша изланиш ва ҳамиша кашфиёт иқлимида яшашини намойиш этади. Ижод ва илм чиндан ҳам дарё каби ҳамиша ҳаракатда бўлиши керак. Акс ҳолда юксалиш бўлмайди.

Шу нарса қувончлики, Лазиз Қаюмов Ҳамза ижоди устида машғул бўлиш билан бир пайтда ажойиб ўзбек маърифатпарвар шоираси Анбар отинни кашф этиш, унинг адабий меросини ахтариб топиш ва тадқиқ этишда катта жонбозлик кўрсатди. У айни пайтда Нодира, Увайсий, Анбар отин каби ўзбек шоираларининг машҳур халафи — Зулфия ижодини меҳр билан ўрганди. Унинг суюкли шоирамиз Зулфияга бағишланган китоби икки марта — 1965 йилда ва кейинчалик, тўлдирилган ва бойитилган ҳолда, 1975 йилда қайта нашр этилди.

Олимнинг, бир томондан, инқилобга қадар бўлган ўзбек аёлининг орзу ва армони, нола ва фиғонини ифодалаган Анбар отин билан, иккинчи томондан, озод ўзбек хотин-қизларининг руҳий камолоти ва ижодий балоғатини намойиш этган Зулфия билан қизиқишида катта маъно бор. Лазиз Қаюмов у ёки бу ёзувчининг ижодини текшириш орқали улуг давримизнинг ғоявий бойлигини очишга, социалистик жамиятнинг гуманистик моҳиятини инкишоф этишга интилади. Шунинг учун ҳам у ҳозирги ўзбек адабиётининг қарийб барча таниқли арбоблари ижодини фаол кузатиб, ўрганиб, тадқиқ этиб келади.

Мунаққиднинг энг яхши асарларидан бири «Замондошлар»

(1972) деб аталади. Бу китоб Ҳамзадан тортиб Эркин Воҳидовга қадар бўлган 27 нафар ўзбек ёзувчисининг адабий портретини ўз ичига олади. Бу асар ўзбек совет адабиётининг илк кунларидан бошлаб ҳозирги даврга қадар босиб ўтган йўлини ўзида умумлаштиради. Шу маънода у, таниқли совет адабиётшуноси Виталий Озеров ибораси билан айтганда, ҳозирги ўзбек адабиётининг панорамасини ўзида мужассамлаштиради.

Бу китобда ижодий қиёфалари тасвирланган қарийб барча ўзбек ёзувчилари билан муаллиф шахсан таниш бўлган. Шунинг учун ҳам у китобдаги портретларни мумкин қадар жонли, мароқли ва жозибали тилда ёзишга, ўзига замондош ва суҳбатдош бўлган ёзувчиларнинг тирик ва мафтункор қиёфаларини тасвирлашга ҳаракат қилган. Натижада китобхон бу ёзувчиларнинг ўзига хос ижодий қиёфаларини кўрибгина қолмай, улар билан шахсан мулоқатда бўлгандек бўлади.

Ўзеи келганда шуни айтиш керакки, олимнинг «Ҳамза» ва «Замондошлар» китоблари ҳозирги ўзбек адабиётшунослигининг баркамол асарлари ва ижодий ютуқлари сифатида 1973 йилда Ҳамза номидаги Ўзбекистон ~~Давлат~~ Давлат мукофоти билан тақдирланди.

1974 йилда «Замондошлар»нинг мантиқий давоми бўлган «Қардошлар» китоби майдонга келди. Муаллиф бу асарида ўз тақдирини Ўзбекистон билан, ўзбек адабиёти билан боглаган Николай Тихонов, Сергей Бородин, Валентин Овечкин каби адиблар ҳақида, Лермонтов, Некрасов, Горький, Маяковский, Шолохов сингари рус адабиётининг классиклари ҳақида, уларнинг ўзбек адабиёти равнақига кўрсатган таъсири ҳақида баҳс юритади. Лазиз Қаюмов ана шу тарзда ўзбек совет адабиёти масалаларини тадқиқ этар экан, адабий алоқалар ва адабий таъсирлар муаммосини ҳам четлаб ўтмайди. У ўзбек совет адабиётининг юксалишида муҳим аҳамиятга молик бўлган омилларни қунт ва ихлос билан ўрганади.

Лазиз Қаюмовнинг ижодий қиёфаси учун характерли фазилатлардан бири, юқорида айтилгандек, ўткир партиявий руҳдир. Бу руҳ унинг «Бадий ижодда ленинча таълим» (1971), «Аср ва наср» (1975), «Меридианлардаги учрашувлар» (1976) ва бошқа китобларининг йўналишини белгилайди. Унинг ҳанузга қадар нашр этилган 25 китоби, 400 дан зиёд мақолалари ҳам худди шу руҳ билан сугорилган. Лекин шунга қарамай, бу руҳ унинг хорижий «советшунос» ва «ўзбекшуносларга» қарши қаратилган, марказий ва республика матбуотида изчил чоп этилиб келинаётган мақола ва памфлетларида айниқса янграб эшитилиб туради. Дарвоқе, мунаққид ана шу руҳдаги бир туркум мақолалари учун

1974 йилда СССР Журналистлар союзи ва СССР Ёзувчилар союзининг фахрий мукофотига сазовор бўлган. 1980 йили эса, 50 ёшга тулиши муносабати билан «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган Фан арбоби» фахрий унвони берилди.

Мафкуравий кураш ҳозирги даврнинг энг қайноқ жабҳаларидан биридир. Бу кураш майдонларида ғолиб чиқиш учун ўткир ғоявий қурол — марксча-ленинча мафкура билан қуролланишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун душмanning феълини, унинг тарихни сохталаштириш тактикасини, бу тактиканинг заиф жиҳатларини ҳам билиш керак. Лазиз Қаюмов — буржуа «советшунослар»и ва «Ўзбекшунослар»ининг туҳматдан иборат ёзмаларига муносиб зарба бераётган олимларимиздан. У ўз мақола ва китоблари билангина эмас, иттифоқ ва халқаро миқёсдаги турли учрашувлар, йиғинлар ва конференциялардаги оташин нутқлари билан ҳам ғоявий душманларимизга зарба бериб, совет мафкурасини, совет адабиётини, унинг соф ниятли арбоблари ва гўзал обидаларини шараф билан ҳимоя этиб келмоқда. У Америка, Европа, Осиё ва Африка қитъаларининг ўндан ортиқ мамлакатларида бўлиб, она Ватанимиз ва совет адабиёти ҳақидаги ҳақиқатни тушунтирди, тарғиб ва ташвиқ этди.

Кишида ғайрат ва шижоат ўти бор экан, у қанчалик банд бўлмасин, бу ўт тобора ёниб, алангаланиб, янги ва янги сарҳадларга кўчади. Лазиз Қаюмов Тошкент Давлат университети ~~1991~~ халқлар адабиёти кафедрасининг мудир ~~СССР~~ Ёзувчилар союзи правленнесининг аъзоси, Адабий танқидчилар халқаро уюшмасининг аъзоси каби ўнлаб ижтимоий-ташкилий ҳамда ижодий юмушлар билан бениҳоя банд бўлишига қарамай, кейинги йилларда бадиий ижод билан ҳам шуғуллана бошлади. Олимнинг бадиий ижоди ҳам унинг илмий изланишлари билан чамбарчас боғлиқ. Чамамда бадиий ижод — унинг учун илмий тадқиқот ва тарғиботнинг янги бор формаси. Ҳар ҳолда унинг Муқимий, Анбар отин, Ҳамза Пабло Нерудага бағишланган ҳикоялари илмий ҳужжатларга, тарихий ҳақиқатга таянади.

Ҳамза таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан Тошкент ва Қўқон театрларида инқилоб куйчисининг ёшлик йилларига бағишланган «Қалдирғоч» пьесаси саҳна юзини кўрди. Бу пьесага бағишлаб чиқарилган афишаларда Лазиз Қаюмовнинг номи бор. Драматургияда ҳам ўз кучини синаб кўраётган олим бу асарини «Қалдирғоч» деб бежиз атамаган бўлса керак. Назаримда у ҳали драматургияда ҳам, прозанинг бошқа жанрларида ҳам бир қанча янги асарлар ёзади. Бунга имоним комил. Зероки, у ўзининг Ҳамзага бағишлаган биринчи ҳужжатли фильмидан кейин талайгина сценарийлар ёзди ва бу сценарийлар асосида «Сенинг

Ўзбекистонингман», «Тошкентнома», «Ғафур Ғулом», «Ҳамид Олимжон», «Зулфия», «Ҳамза театри», «Гузалик қонуни билан», «Гул сайли», «Инқилоб куйчиси», «Қитъалар қўлни қўлга берганда» каби ундан зиёд ҳужжатли фильмлар суратга олинди.

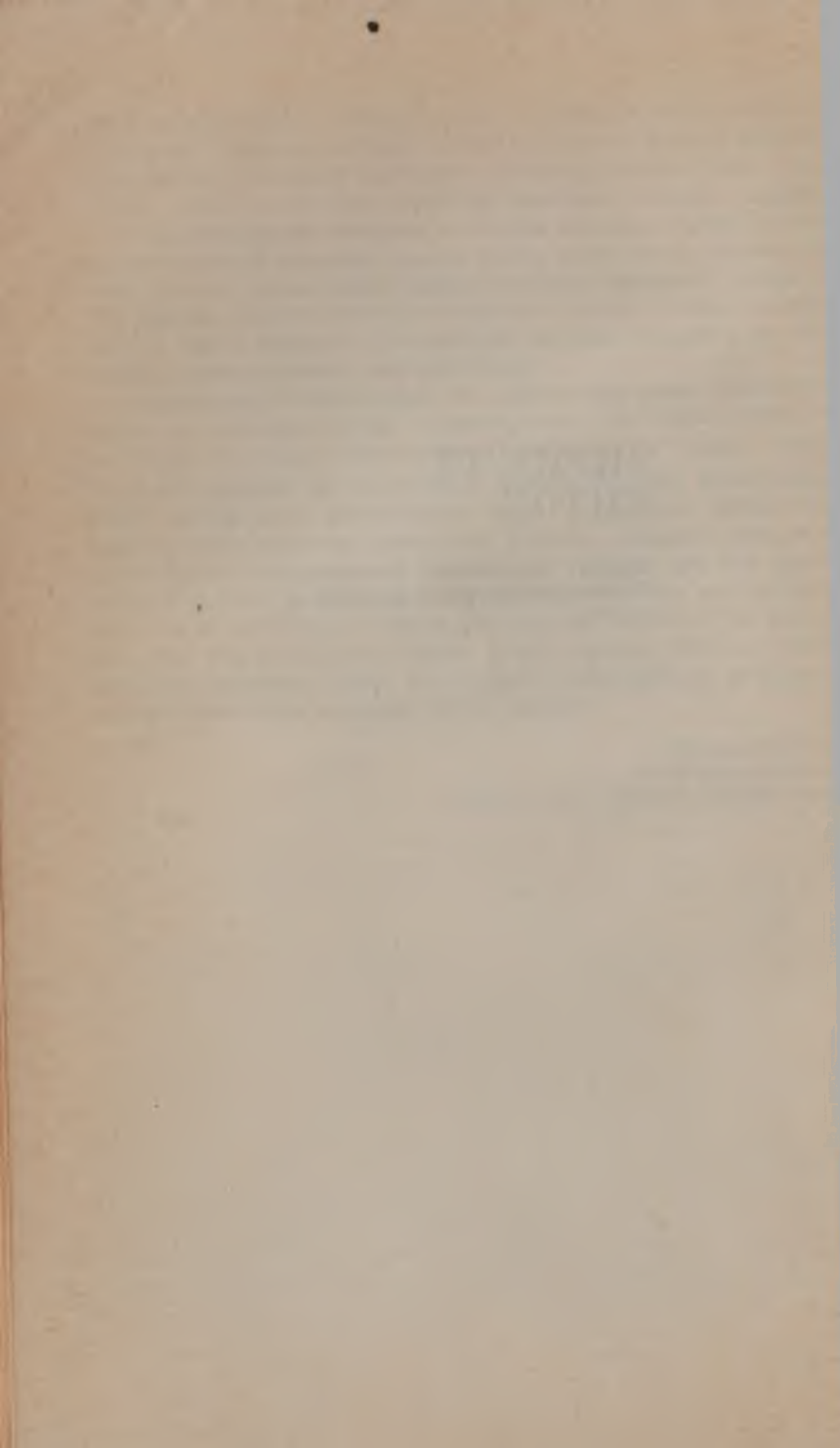
Унинг фильмлари иттифоқ ва жаҳон экранига чиқди. Унинг адабий-танқидий асарлари ҳам на фақат ўзбек ва рус тилларида нашр этилди, балки қатор қардош халқлар тилларига, шунингдек, инглиз, француз, немис, испан, араб, болгар, сенегал, тамил, урду ва бошқа хорижий тилларга ҳам таржима этилиб, мамлакатимиздан олис юртларга ҳам етиб борди.

Педагоглик, танқидчилик ва адабиётшунослик публицистика ва ҳикоянавислик, драматургия ва кинодраматургия — фан ва маданиятимизнинг бир-бирига у қадар яқин бўлмаган соҳалари. Бу турли-туман соҳалар бир-бири билан учрашиши ва бир киши фаолиятининг турли қирраларига айланиши учун бу киши ниҳоятда истеъдодли бўлиши, даврнинг шиддатли одими билан барабар қадам ташлаши ва ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан унумли фойдаланиши керак. Лазиз Қаюмов ана шундай чинакам ва ранг-баранг жилога эга истеъдод соҳиби. У ўз ҳаётининг ҳар бир лаҳзасидан самарали фойдаланади. Шунинг учун ҳам унинг фаолияти, унинг иш суръати менга муборак ва фараҳли давримиз билан ҳамоҳанг бўлиб туюлади.

Комил Яшин,
Академик-ёзувчи,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони

БИРИНЧИ КИТОБ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг
Октябрь инқилобидан аввалги
ижоди

ҲАМЗАШУНОСЛИК ТАРИХИДАН

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий XX аср ўзбек адабиёти ва санъатининг энг йирик сиймосидир. Шунинг учун ҳам бу давр адабиёти тарихини Ҳ. Ҳ. Ниёзий ижодисиз тўла тасаввур қилиш мумкин эмас. Бинобарин, тарихчи ва файласуфлар, педагог ва тилшунослар, санъатшунос ва адабиётшуносларнинг қатор илмий ишлари Ҳамза ижоди ва ижтимоий фаолиятини ҳар томонлама текширишга бағишланганлиги тамомила табиий бир ҳол. Бу тадқиқотчиларнинг баракали меҳнати туфайли ҳамзашунослик фани юзага келди, йилдан-йилга янги илмий тадқиқотлар билан бойи-ди.

Ҳамзашунослик икки йўл билан борди. Биринчиси — Ҳамза ижодий меросини излаб топиш, тиклаш, тўплаш, текстолог сифатида текшириш, нашр этиш ва бошқа тилларга таржима қилиш орқали унинг ижодини оммалаштириш бўлса, иккинчиси — Ҳамза ижодини илмий ўрганиш ва баҳолаш йўлидир. Ҳар иккала йўл ҳам муҳим ва зарур бўлиб, ҳар икки соҳада кўп ишлар қилинган. Улар ҳақида ҳикоя қилишдан аввал маълумот манбалари билан танишиб ўтайлик.

ҲАМЗАШУНОСЛИК МАНБАЛАРИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ижтимоий фаолияти ва бадий ижодига оид кўпгина материаллар партия ва ҳукуматимиз ғамхўрлиги туфайли узоқ йиллар давомида излаб топилган ва илмий муассасалар ихтиёрига топширилган. Улар кўз қорачиғидек эҳтиёт қилиб сақланмоқда. Бу манбалардан энг бой ва муҳим аҳамиятга эга бўлгани Ўзбекистон ССР Фанлар ака-

демияси Веруний номидаги Шарқшунослик институти-нинг Ҳамза фондидир. Бу фондда кўпроқ Ҳамза асарларининг қўлёзмалари, хомаки нусхалари, литография нашридан намуналар, шоирнинг шахсий мактублари, бир неча фоторасмлари сақланади. Бу фонддаги материаллар филология фанлари доктори Азиз Ҳаюмов ва филология фанлари кандидати Қувомиддин Муниров томонидан тазсифланган.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги республика адабиёт музейи (ҳозирги Қўлёзмалар институти)да ҳам атоқли санъаткор ҳаёти ва ижодига оид муҳим материаллар мавжуд. Бу фондда баъзи шеърларнинг қўлёзмалари, эпистоляр материаллар, айниқса шахсий ҳужжатлар кўп учрайди. Мазкур материаллар санъатшунослик фанлари доктори Исоқ Ражабов томонидан тавсифланган.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги санъатшунослик илмий-текшириш институтида ҳам улуг санъаткор ижоди кўп вақтдан бери ўрганилади. Санъатшунослик институтида Ҳамзага сафдош ва замондош бўлган артист ва режиссёрларнинг, музикант ва композиторларнинг эсдаликлари тўпланган. Бу эсдаликларнинг бир қисми турли даврда ва ҳар хил муносабатлар билан матбуотда ва илмий ишларда эълон қилинган.

Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихини ўрганиш институтида Туркистонда ижтимоий кураш тарихига ва Октябрь инқилобида фаол иштирок этган коммунистлар фаолиятига оид ҳужжат ва эсдаликлар кўп. Ўзбекистонда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ва маданий революция қилиш соҳасидаги Ҳамзанинг хизматлари ҳақида кекса коммунистларнинг хотиралари ҳам институт фондида сақланади. Бу хотиралардан баъзилари И. Каськов томонидан маҳаллий матбуотда турли даврларда эълон қилинган.

Фарғона область ўлкани ўрганиш музейининг (собиқ) Шоҳимардондаги филиалида Ҳамзанинг ўша ердаги ижтимоий фаолияти кенг ёритилган.

1959 йил 7 мартда Қўқонда Ҳамза туғилган ҳовлида (Матбуот кўчаси, 30 уй), шаҳар ўлкани ўрганиш музейининг филиали сифатида шоирнинг уй-музейи очилди. Шу музейда ҳам таланти санъаткорнинг ижодий фаолиятини ёритувчи экспонатлар бор.

1961 йилда ўтказилган Ҳамза юбилейи муносабати билан Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг қарорига мувофиқ Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Қўқон адабиёт музейи очилди. Бу музей ходимларининг ҳаракатлари билан унинг фонди нисбатан оз давр ичида анча бойиди ва ҳозир у ерда шоирнинг автографи, баъзи асарларининг қўлёзма нусхаси ва замондошларидан ёзиб олинган хотиралар сақланмоқда.

Материалларнинг бундай тарқоқлиги уларни оммалаштиришни ва Ҳамза ижодини ўрганиш ишини анча қийинлаштиради. Бизнингча, улар бир ўринга тўпланиши, мукаммал тавсифланиши, системасига солиниши лозим. Назаримизда, бу Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Қўлёзмалар институти бўлгани маъқул.

Ҳамза 1914 йилдан бошлаб маҳаллий газета ва журналларда тез-тез кўриниб турди. Шунинг учун ҳам «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» каби газеталар, «Оина», «Ал-ислоҳ», Ҳамза ўзи муҳаррир бўлган «Кенгаш», «Ҳуррият» каби журналларда шоирнинг Октябрь инқилобигача бўлган ижодига мансуб кўпгина шеър, очерк ва мақолалар учрайди. Ҳамзанинг совет даври ижоди ҳақида «Иштирокиюн» («Коммунист»), «Қизил байроқ», «Қизил Ўзбекистон», «Зарафшон», «Янги Фарғона» каби газеталар, «Муштум», «Машраб», «Маориф ва ўқитувчи», «Аланга», «Ер юзи», «Худосизлар» каби журналлардан, шунингдек барча область газеталаридан маълумот олиш мумкин.

Сўнги қирқ йил ичида етти марта (1939, 1949, 1954, 1961, 1964, 1969, 1979 йилларда) Ҳамза юбилейи ўтказилди. Ҳар бир юбилей муносабати билан газета ва журналларда Ҳамза ҳақида янги материаллар, шоирни яқиндан билган кишиларнинг хотиралари босилди. Бу хотиралар ҳам шоир ижодини ўрганишда, унинг биографияси ва ижодий меросини тиклашда муҳим манбадир.

Республикамизда Ҳамза асарлари саҳнага қўйилмаган бирор театр йўқ, деса муболаға бўлмайди. Тошкент, Қўқон, Андижон, Наманган, Фарғона, Бухоро Хоразм ва Қорақалпоғистон АССР театрлари эса 20-йилларда шахсан Ҳамза раҳбарлигида иш бошлаган

бўлиб, уларнинг архивида сақланиб қолган афишаларида ва бошқа ҳужжатларида Ҳамза фаолиятини ёритувчи маълумотлар учраб қолади. Булар ҳам драматург ижодини ёритишга ёрдам беради.

Кўриниб турибдики, Ҳамзанинг ижодий мероси тарқоқ, шу вақтгача бирор ерга марказлаштирилган эмас. Ҳамзанинг ўзи ҳам ижтимоий фаолият билан банд бўлиб, асарларини тўплаб, тартибга солиб улгурмаган. Гарчи шоир 1914 йилгача ёзган шеърларидан девон тузиб бир оз тартибга келтира олган бўлса ҳам, лекин ундан сўнгги даврда ижтимоий фаолияти авж олиб, бадиий асарларини бирор мажмуага йиғиш имкониятига эга бўлмаган. Айниқса совет даврида ҳарбий шароитда ёки оператив равишда ижод қилганлиги учун Ҳамзанинг бу давр мероси (энг бой мерос) жуда сочиқ ва кўпи йўқолиб кетган.

Ҳамза драматик асарларининг кўпига ўзи режиссёрлик қилгани учун саҳнага қўйиш вақтида ҳам асарга ўзгаришлар киритиб, таҳрир қилиб бораверган. Натижада асарнинг адабий варианты билан режиссёр варианты орасида фарқ ҳам чиқиб қолади.

Баъзан Ҳамза шароитга қараб асарни қисқартирган ёки узайтирган ҳоллар ҳам бўлган. Ҳамзанинг ижодий хусусиятларидан яна бири — асарга бир неча хил сарлавҳа қўйиш эди. Сарлавҳаларнинг кўплиги ҳам баъзан асарни аниқлаш ва излаб топишни қийинлаштиради. Бинобарин, Ҳамзанинг ижодий меросини тўла белгилаш учун ҳали кўп ишлаш, ҳамма асарларини излаб топиш зарур.

Биз, зикр этилган манбаларни ўрганиш асосида шоир ижодий меросини белгилаб чиқишга ҳаракат қилдик. Бу ерда келтирилган саноқ асло тўла бўлмай, аминмизки, Ҳамзанинг ижодий мероси бизга маълум бўлгандан кўра анча бойдир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889—1929) қирқ йил яшади, йигирма тўрт йил ижод қилди. Шу ижод муддатининг ўн икки йили (1905—1917) Улуғ Октябрь социалистик революциядан олдинги даврга, ўн икки йили (1917—1929) эса совет даврига тўғри келади. Шу маънода Ҳамза ижоди ҳам, ижодий мероси ҳам мантиқан икки қисмга бўлинади.

ҲАМЗАНИНГ ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИГАЧА БЎЛГАН ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги адабиёт музейида сақланувчи шоирнинг шахсий архивидаги материаллардан бирида 1905—1914 йиллар орасида 214 та шеър ёзганлигини Ҳамзанинг ўзи таъкидлайди. Шу маълумотга асосланиб, унинг ижоди 1905 йилда бошланган деб ҳисоблаймиз. Ҳамза бу давр шеърларидан 197 тасини тўплаб девон тузган. «Ниҳон» (Яширин) таҳаллуси билан ёзилган шеърлардан иборат бу тўплам «Девони Ниҳоний» деб аталади. У 132 варақ бўлиб, оддий дафтарга қора тушда араб алифбесининг настаълиқ хати билан ёзилган. Қалин картон қоғоз билан муқоваланган. Девон ўз вақтида нашр этилмай қўлёзма ҳолида қолиб кетган. Девон Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида 8989 инвентарь номери остида сақланади. Девон 3803 мисра шеърдан иборат бўлиб, шеърлар — ғазал (йигирма битта), мурабба (учта), мухаммас (ўн еттита), мусаддас (бешта), маснавий (битта) формаларида асосан (бир юз саксон бештаси) ўзбек тилида, (ўнтаси) тожик тилида, (иккитаси) ўзбек-русча, яъни ширу шакар приёми билан ёзилган. Девонда муҳаббат ва фалсафий лирика, шунингдек, марсия, мувашшаҳ ва ҳажвий шеърлар ҳам бор. Бир ўринда Нисор Намангонийнинг ғазалига мурабба, бир ўринда Ҳазиний ғазалига мухаммас боғланган. Девон адабиёт тарихи традицияларига риоя қилинган ҳолда ҳамд-сано руҳидаги ғазал билан бошланади, сўнг ғазаллар, мураббалар, мухаммаслар, мусаддаслар, сўнгра сатирик ва ширу шакар шеърлар берилади. Ҳар шеър қофияси ёки радифининг охириги ҳарфига кўра араб алифбеси тартибида терилган. «Дилшод қилмайсан», «Рухсорингдан ўргилсин», «Ушбу кун» сарлавҳали 1913 йилда ёзилган уч ғазал девон тузилгандан сўнг ёзилган ёки таҳрир қилинган бўлса керакки, одатдаги алфавит тартибини бузган ҳолда автор уларни девон охирига қўшиб қўйган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти Ҳамза фондида сақланувчи шеърларни Ҳамза биз тушунган маънода сарлавҳаламайди, балки

матлаъини тўла келтириб қўя қолади, шунинг учун ҳам бу шеърлар сарлавҳасининг рўйхати деб қаралиши қийин. Девондаги атиги олтитагина шеър автор томонидан қуйидагича сарлавҳаланган:

136. «Мурабба бар ғазали Нисори Намангоний».

166. «Ё ҳаётан наби».

175. «Мухаммас бар ғазали Ҳазиний».

181. «Мусаддаси мотами маъшуқ бар ошиқ».

182. «Муножот ба даргоҳи қози ал ҳожот».

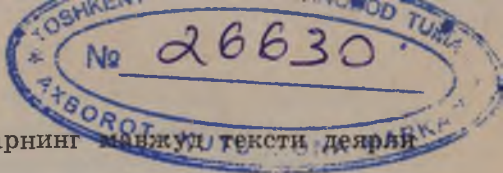
184. «Ҳажв дар ҳаққи машина».

Девон қачон ва қаерда тузилганлиги ҳақида унинг ўзида маълумот ёки калафон учрамайди. Мазмунидан, Ҳамза чет элдан қайтгандан сўнг ёзилгани аниқ билиниб турган шеърлар ҳам девонга киритилган. Ҳамза чет элдан 1914 йил февраль ойида қайтганлигини кўзда тутиб, девон шу йилнинг ўрталарида тузиб тамомланган, деб тахмин қилдик.

1979 йилда Қўқонлик адабиётшунослар — Қўқон адабиёт музейининг директори Иброҳим Бекмуродов, филология фанлари кандидати Аҳмаджон Мадаминов ва Ўзбекистон ССР халқ шоири Чархийлар фаол ҳаракатининг оқибати натижасида излаб топилган Ҳамзанинг илк асарлар тўплами бу масалага анча ойдинлик киритади ва фикрларимизни яна бир бор тасдиқлайди.

Бу қўлёзма Ҳамзанинг энг яқин дўстларидан бири, шоир таъбири билан айтганда «Жигаргўшаси» Бўронбой Тожиевда сақланиб қолган. Бўронбой аканинг фарзанди Баҳромжон Бўронов музей илтимосига биноан отасининг қўли билан кўчирилган Ҳамзанинг илк шеърлар тўпламини илм ихтиёрига топшириб кўп савобли иш қилди.

Чархий, И. Бекмуродов ва А. Мадаминовлар бу мажмуани шундай тавсифлайдилар: «Қўқон адабиёт музейи фондида 437 инвентарь рақами билан сақланётган бу қўлёзманинг ҳажми 17,5Х27 сантиметр бўлиб, текст канцелярия дафтарига ўртача савиядаги настаълиқ хатида қора ва сафсар сиёҳларда ёзилган. Шеърлар девон тартибига риоя қилинмаган тартибда икки стунда жойлаштирилган. Қўлёзма кейинча беш тамғали зангори муқова ичига олинган. Вақт ўтиши билан қўлёзма бир оз уринган, айрим варақалари

йиртилиб йўқолган. Асарнинг мавжуд тексти деярли яхши сақланган.

Китобнинг бош қисмида (1а varaқ) мазкур тўпламнинг номи, коғиби ва кўчирилган вақти ҳақида қуйидаги маълумот бор:

«Ошиқул — маълумот ит-турк» сана 1333 йилинда 28 рамазони шарифда ёзилди. Ёзгувчи мулло Бўронбой Миртожибой ўғли».

Юқоридагилардан маълум бўлишича, котиб ўзининг 1915 йил 13 июлда кўчирган бу китобини «Турк (Ўзбек—изоҳ бизники) ошиғининг маълумоти» деб атаган.

Биз Ҳамза ҳақидаги бу нодир қўлёзмани катта қизиқиш ва зўр иштиёқ билан ўрганишга киришдик. Бизни, айниқса, мазкур қўлёзмадаги шеърлардан қайсилари «Девони Нихоний»га киритилганлиги, қайсилари киритилмаганлиги алоҳида қизиқтирди. Мақсадимизни амалга ошириш учун профессор Лазиз Ҳаюмовнинг «Инқилобий драма» асарига илова қилинган «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодий мероси библиографияси»га мурожаат қилдик. Унда Ҳамзанинг 1906—1914 йиллар мобайнида ёзган асарлари уч қисмга бўлинган:

- 1) Ҳамзанинг рўйхатида ҳам, девонида ҳам бор шеърлар;
- 2) Девонида бор, рўйхатида йўқ шеърлар;
- 3) Рўйхатида бор, лекин девонида йўқ, яъни ҳали топилмаган шеърлар.

Биз юқоридаги таснифга суяниб, Ҳамза асарларидан тузилган тўплам текстини тадқиқ эта бошладик.

Маълум бўлишича, мазкур қўлёзмадан ўрин олган қирқ еттита ғазал, тўққизта мувашшаҳ, иккита мурабба, саккизта мухаммас, иккита мусаддас, битта шеърый мактуб, учта ҳажвий асар Ҳамзанинг рўйхатига ҳам, «Девони Нихоний»га ҳам киритилган экан.

Шунингдек, шоирнинг рўйхатига кирмаган, аммо девонига киритилган 1 та ғазали ҳам тўпламдан ўрин олган.

Ҳамза тузган рўйхатда мавжуд бўлиб, лекин «Девони Нихоний»га киритилмаган, яъни шу вақтга қадар Ҳамза мавжуд бўлган биринчи мисраларигина маълум бўлган кўчма шеърдан ўн бештаси — ўн учта

ғазал, бешта мухаммас, бешта шеърӣ мактуб ҳам юқоридаги тўпламдан жой олган.

Булардан ташқари, қўлёзмада Ҳамзанинг рўйхатиға ҳам, девонига ҳам киритилмаган, илмий жамоатчиликка шу чоққача мутлақо номаълум бўлиб келган битта маснавий, ун учта ғазал, тўртта мувашшақ, битта мурабба, бешта мухаммас, учта шеърӣ, битта насрий (саъж билан ёзилган) мактуби ҳам бор.

Шундай қилиб, бу тўпламга Ҳамзанинг ўзбек тилида ёзган 2788 мисрадан иборат бир юз ун иккита шеъри жамланганлиги аён бўлди.

Биз Ҳамзанинг девонидан сайлаб олиниб, эълон қилинган шеърлари текстини Бўронбой ака кўчирган нусхага ҳам кирган асарлар тексти билан бирма-бир қиёслаб чиқдик. Натижада манбалар ўртасидаги айрим тафовутларни аниқладик. Текширишлардан маълум бўлишича, Ҳамза мазкур қўлёзмадан ўрин олган шеърларини ўз девонига жиддий ва қайта-қайта таҳрир қилиб киритган экан. Шоир юзлаб мисраларни ислоҳ қилган, шеърлар таркибидаги айрим байтларни бошқа байтлар билан алмаштирган, баъзи байтларни қисқартирган, орттирган, бир қатор радифларни ўзгартирган ва ҳоказо.

Фикримизга далил сифатида қуйидаги мисолларни кўрсатиш мумкин:

«Эй маҳваши замоним, эй ёр, хуш келубсиз» деб бошланган ғазал девонда 7 байт бўлиб, таҳаллуссиз. Мазкур шеър қўлёзма тўпламда 12 байт бўлиб, мақтаъга эга ва бошқача вариантдадир.

(Мазкур тўплам 14 а б варақ)

«Боғларда гул очилмас» ғазали ҳам қўлёзма тўпламда бошқачароқ шаклда бўлиб, унинг фалсафий мазмундаги қуйидаги байти девонда йўқ:

Эй ёр, билсангиз сиз, ишқни(нг) жафоси мушkil,
Етмас гули муҳаббат, хорини кўрмагунча.

(Юқоридаги китоб, 16 варақ.)

Тўпламдаги «Соғиниб» радифли ғазалнинг:

«Йўқ-йўқ, десанг, гар келмасанг уч кунда бир, жоно, ўзинг, Излаб кетарман, эй Ниҳон, афсона бўлдим соғиниб», мақтаъи *(юқоридаги қўлёзма, 42 а варақ)* девонга мана бундай кўринишда киритилган:

Минг шукрим, келдинг букун сихҳат-саломат, шодман,
Айлай Ниҳоний жон фидо, қурбона бўлдим соғиниб.

«Ишқ ўтига куймоқлик парвоналиғимдандир» деб бошланувчи ғазал девонда таҳаллуссиз, тўпламда таҳаллусли. (*Ўша қўлёзма, 7 б варақ.*)

Шоирнинг «Эй ҳусн элин сарфитнаси» деб бошланган ғазали девонда ҳам, рўйхатда ҳам «айланай» радифида, тўпламда эса, «ўргилай» радифи билан берилган. Бунга ўхшаш мисоллар кўп.

Юқоридаги фактлар Ҳамза ўз асарлари устида кўп ишлаганлигини, шеърларининг ғоявий-бадий савиясини ошириш учун тинмай ҳаракат қилганлигини кўрсатади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўз дўсти асарларига ихлос қўйиб, улардан алоҳида китоб тузган Бўронбой Тожибоев профессионал котиб бўлмаганлиги учун ва бошқа сабабларга кўра, Ҳамзанинг айрим асарлари текстини кўчиришда баъзи сўз ва қўшимчаларни, ҳатто айрим мисраларни тушириб қолдирган, бир қатор сўзларни бузиб кўчирган, қисман сўзлар тартибини ўзгартириб юборган. Лекин булардан қатъий назар, Бўронбой ака Ҳамза асарларининг хазинадори сифатида катта хайрли иш қилган, шоирнинг бой мерсидан авлодларни баҳраманд қилишда таҳсинга сазовор ишни амалга оширган.

Бўронбой Тожиевнинг ўзи ҳам таъби назми бор киши бўлган. У Ҳамзанинг энг сирдош ўртоғи, яқин дўсти ва ҳатто илк шогирдларидан бири эди. Бу ҳақда у кишининг фарзанди Баҳромжон Бўриев шундай ёзади:

«Отам Бўронбой Тожибсев (1891—1954) тунукасоз уста бўлиб, узоқ йиллар давомида Қўқон шаҳар 2-сонли пахта тозалаш заводида ишлаган. У улуг адибимиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан собиқ Тароғчилик маҳалласида (ҳозир у ерда Ҳамзанинг уй-музеи жойлашган) ён қўшни сифатида ўсганлиги, тенгқурликлари сабабли, ёшликдан қадрдон дўст бўлишган. Маълумки, Ҳамза 1914 йил, 4 октябрда шаҳримизнинг «Шайхулислом» гузарида «Дорул айт-ом» (Етимлар мактаби) очган. Мазкур мактабда отам ҳам маълум муддат устоз Ҳамзада ўқиган. Отамни доим илм олишга даъват этган. Кейинчалик

Ҳамза отамни ўзи тузган бадий ҳаваскорлик тўғра-
гига найчи қилиб қабул этиб, сахна асарларидаги
роллarda ҳам қатнаштирган.

Ҳамза чет элларда сафарда бўлганида ҳам, ўлка-
мизнинг турли областларида ишлаб юрганида ҳам
отам билан хат орқали мунтазам алоқада бўлар,
отам эса Ҳамзага имкон борида моддий ёрдам бериб
турган. Ҳамза 1924 йилнинг баҳорида ўзининг Хў-
жойлидан ёзган бир мактубида шундай дейди:
«Жигаргўшамиз Бўронбой ва Ғуломжон ва ҳамшира-
миз Очахон ва волидамиз ва хеш-ақрабларимиз ҳов-
ли-ҳарам, бола-чақалар билан соғ ўлғайлар».

Отам шеър ёзиш билан ҳам шуғулланиб, у шеър-
ларини «Бўроний» тахаллуси билан имзолаган. Шу
шеърларидан бирида отам Ҳамзага миннатдорчилик
билдириб шундай деган:

Илм кўчасига кириб кўриб, Ҳамза муаллимни
Ушал зотнинг этагини маҳкам тутган Бўронийман.
Ниҳоний шафқати билан икки олам чароғини,
Туганмас илму давлатни қўлга олган Бўронийман.

1929 йилнинг 18 мартида Шоҳимардон қишлоғида
бир гуруҳ шайх ва бойлар — маърифат душманлари
Ҳамза Ҳакимзодани ваҳшиёна ҳалок қилдилар. Отам
бу мудҳиш хабарни эшитгач, дарҳол Шоҳимардонга
етиб борган, шоирнинг дафн маросимида қатнашган,
революцион адибимизнинг табаррук жасадини қабр-
га ўзи қўйган.

Отам ўз устози жонажон дўсти Ҳамзанинг бир
қатор дасхат мактубларини, қўлёзма, шеърый асар-
лар ва драмаларини («Майсаранинг иши» ва бошқа-
лар) эҳтиёт қилиб сақлаб келган ва олимларимиздан
Ю. Султонов, З. Миртурсунов ўртоқларга мазкур
материалларни топширган.

Яқинда мен Ҳамзанинг уйимизда сақланган 2
мактубини, шоир асарларининг отам томонидан кўчи-
рилган нусхасини, отамнинг Ҳамза ҳақидаги хотира
дафтарларини Қўқон адабиёт музейига топширдим¹.

«Девони Ниҳоний»нинг Тошкент нусхасида кўп
шеърларга тузатишлар киритилган. Бу ҳол уни Ҳам-

¹ «Ўзбекистон маданияти», 1979 йил 25 август.

занинг ўз қўли билан ёзилган, деб тахмин қилишга асос бўлади.

Бошқа манбалардан бизга маълум бўлган Ҳамзанинг баъзи шеърлари (масалан, Намангандан ёзган манзума мактуби, Қўқон нусхасидаги йигирма тўртта шеъри маҳаллий газеталарда босилган асарлари кабилар) «Девон»га киритилмаган.

Демак, Ҳамза шеърларини саралаб девон тузган. Тўпلامда баъзи шеърларга ўрин қолдириб кетилган. Ҳамза, афтидан, баъзи шеърларини «Девон»га қўшмасдан илгари қайта ишлашга қарор қилгану лекин номаълум сабабларга кўра бу истагини амалга ошира олмаган. Шу қайта ишлаш истаги девондаги баъзи шеърларга киритилган тузатишларда, баъзи шеърларда бир неча байтлар вақтинча тушириб қолдирилганлигида ҳам кўринади.

Ҳамза қўлёзмаларининг тавсифида «Тугалланмаган дoston» сарлавҳаси билан кўрсатилган бир асар Ҳамзанинг илк поэтик ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асар Ҳамза дoston жанрида ҳам ижод қилганини тасдиқловчи ягона далилдир. Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида сақланувчи бу дostonнинг 8 бетли, 212 мисрадан иборат парчаси оддий каттак дафтарга майда хаг билан қизил сиёҳда ёзилган. Кўк сиёҳ билан ёзилган бет биринчи қисмининг бошқа вариантидир. Шоир архивида дostonнинг ўрта қисмидан уч боб сақланиб қолган бўлиб, асарнинг номи, тугалланган-тугалланмаганлиги, ёзилган йили ҳақида бизда маълумот йўқ. Шокир Сулаймон ўзининг мақолаларида «Ҳамза тахминан 1905 йилларда «Ҳақиқат нима?» деган бир зўр асар (катта ҳикоя бўлса керак) ёзади, бироқ бостиrolмай йўқотиб қўяди»¹, деб маълумот беради. Бу мақола 1926 йилда, Ҳамза тириклигида, «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 10 — 11-сонида биринчи марта босилган. Демак, Ҳамза бу мақоладаги фактларни ўқиган ва сукут — аломати ризо қабилида, тасдиқлаган. Қўлимиздаги дoston Ш. Сулаймон кўрсатган Ҳамзанинг асари, номи эса адабиёт тарихидаги дostonлар традициясида «Ҳақиқатнома» бўлиб, асар ёзиб тугатилга-

¹ Ш. Сулаймон. «Шоирнинг кунлари», «Қизил қалам» мажмуаси. Самарқанд — Тошкент, Ўздавнашр, 1929 йил, 7-бет.

ну, матбуотда нашр этилмаган, бизга етиб келган парча унинг хомаки нусхаларидан бўлса керак, деган тахминимиз ҳам бор. Достоннинг ёзилган йилини эса мазмунига қараб тахминан 1908—10 йиллар деб ўйладик.

1914 йилда «Садойи Фарғона», «Садойи Туркистон» газеталарида, «Оина» ва «Ал-ислоҳ» журналларида Ҳамзанинг ўн иккита ўзбекча, иккита тожикча (жами 420 мисра) шеърлари босилганлиги аниқланди. Шулардан бири «Аҳволимиз» сарлавҳали шеър («Садойи Туркистон», 1914 йил, 11 май, № 9) Ҳамзанинг матбуотда босилган биринчи асари ҳисобланиб келинмоқда. Бу асар «Садойи Туркистон» газетасининг редакцияси томонидан 1914 йилда нашр этилган «Сабззор» сарлавҳали тўпламга ҳам киририлган (5—7-бетлар).

Ҳамза 1915—1917 йиллар орасида ҳар хил гуллар номи билан атаб еттита ашулалар тўплами нашр эттирди (жами 36 шеър, 1724 мисра).

Ҳамза шу йиллар «Кўнгил боғчаси» сарлавҳали шеърлар тўплами ҳам тузган. Бу тўпламлардан бири «Қизил гул»нинг охирида «Ҳамза Ҳакимзода тарафидан табъ ўлуб, сотилмоқда ўл(ғ)он рисоалар» рўйхатида 6 номер билан берилган, қолган уч қисми эса «Сариғ гул»нинг сўнгги бетида «ҳозирги нашрда ўлонлари» қаторида 1, 2, 3 номерлар билан кўрсатилган. Бу тўпламларнинг на қўлёзма, на босма нусхаси шу вақтгача топилган эмас.

Ҳамзанинг 1917 йилда ёзилган «Кенгаш» (28 мисра) ва «Туркистон Мухториятина» (46 мисра) шеърлари ҳам «Кенгаш» журналида ва «Улуғ Туркистон» газетасида босилганлиги аниқланди. Булардан ташқари Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида шоирнинг 13 бетлик қўлёзма шеър дафтари сақланади.

Қўлёзмалар институтидаги Ҳамза фондида ҳам 500 мисрадан ортиқ шеър бор.

Ҳамзанинг педагогик мероси ўзи очган мактаблар учун ёзган дарсликларидан иборат. Шу дарсликлардан бири «Енгил адабиёт» номи билан нашр этилган. «Миллий ашулалар» тўпламининг охириги бетида «нашрга мавқуф» рисоалар рўйхатининг 4-номерида, «Қизил гул» тўпламининг сўнгги бетида «Сотилмоқда ўлон рисоалар» рўйхатининг 7-номерида «Ен-

гил адабиёт» кўрсатилади. Лекин бу китобнинг босма нусхаси республикамиздаги Ҳамза фондларининг ҳеч бирида учрамайди. Ҳар учала дарсликнинг автограф қўлёзмаси Шарқшунослик институтидаги Ҳамза фондида 7628 I—II—III инвентарь номери билан сақланади.

Ҳар учала дарслик оддий дафтарга араб алифбесининг настаълиқ хати билан қора тушда ёзилган. «Енгил адабиёт» бошланғич мактаблар учун ашъор (шеър) дарслиги бўлиб, китоб ҳажми 12 бет ва қирқ тўрт дарсдан иборат. «Ўқиш китоби»да (10 бет) ўн дарс, «Қироат китоби»да (22 бет) ўн беш ҳикоя бор. Булардан ташқари Ҳамза «Кимёи тижорат» деган китоб ҳам ёзган бўлиб, бу «Миллий ашулалар» (1-бўлим)нинг охири бетида Ҳамзанинг нашрга мавқуф турган рисоалари рўйхатида 6 номер билан кўрсатилади. Мазкур китобнинг бирор нусхаси топилмагани учун унинг мундарижасидан беҳабармиз.

Ҳамзанинг революциядан бурун яратган прозаик асарлари маҳаллий газеталарда босилган олтита мақола ва беш романдан иборат. Шу романлардан бири «Янги саодат» тошбосмада нашр этилган ва бизгача етиб келган. «Турмуш аччиғи» сарлавҳали романи нашр этилгани ҳақида «Қизил гул» ва «Сариғ гул» тўпламларида берилган эълонларда маълумот бор. «Тўрт ишқ» сарлавҳали учинчи романидан «Учрашув» сарлавҳали қисмининг 18 бетлик парчаси Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида сақланади. Шу асарнинг қачон, қаерда ёзилганлиги тугатилган ёки тугатилмаганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. Хотираларда ва Ҳамза берган маълумотларда «Ферўз» романи тилга олинади. «Хақиқат кимда» асари барча маълумотларда роман дейилади. Сўнгги икки асар топилмаган.

Ҳамзанинг революциягача ёзган драматик асарларидан ўн учтаси бизга маълум. «Илм ҳидояти» ва «Мулла Нормуҳаммад домланинг курф хатоси» сарлавҳали асарлари тошбосмада нашр этилиб, сотилгани ҳақида ашула тўпламларида берилган эълонларда маълумот бор. «Ферузахоним» асари ҳақида «Янги Фаргона» газетасида (1929 йил, 5 май) босилган редакцион мақолада ва бир хотирада маълумот берилади. «Ўч», «Бизда сиёсий инқилоб ёхуд мусофир

шаҳид Ғулом (Анном) афанди», «Рауза ва Шайдо», «Тошкентга саёҳат». асарларидан айрим парча ва қисмлар Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида учрайди. «Лошмон фожеаси» трилогиясининг бир қисми Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институтининг Ҳамза фондида сақланади. «Заҳарли ҳаёт» трагедияси эса ўз даврида матбаада ҳам нашр этилган, тўла қўлёзмаси ҳам бизгача етиб келган. (Шарқшунослик институтининг Ҳамза фонди, инв. № 7628 (XIX) «Очлик қурбонлари» асарининг номи бор, ўзи йўқ.

Бир ўринда Ҳамза «Қора лўк-лўк» деган комедия, «Рабочий» деган драма ёзганлигини айтади. Асар тексти топилмаган. «Бой ила хизматчи» асарининг қачон дунёга келгани ҳақида ҳар хил фикр бор. Биз уни инқилобдан аввал ёзилган деб ҳисоблаймиз.

Кўринадики, Ҳамзанинг Октябрь инқилобигача бўлган ижодий меросидан биз аниқлашга муваффақ бўлган қисмининг ўзиёқ етти минг мисрадан ортиқ шеър, беш роман, тўрт педагогик дарслик, ўн уч драматик асар ва Ҳамза муҳаррир бўлган икки журналнинг беш номеридан иборатдир. Шулардан бир қўлланма китоб, уч роман, бир романининг кўпгина қисми ва саккиз драматик асар тексти шу вақтгача топилган эмас.

Шу меросдан икки минг икки юз мисрага яқин шеър газета-журналлар саҳифасида ва «Гуллар» тўпламларида ўз даврида, оз тираж билан бўлса ҳам нашр этилган. «Кўнгил боғчаси» шеърлар тўплами ҳам босилиб чиққан бўлса-да, лекин нусхаси топилмагани учун унинг ҳажмини аниқлай олмадик ва бинобарин, юқоридаги ҳисобга киритмадик. Ҳамзанинг прозаик меросидан олтита мақола ўша давр газеталарида босилган. «Янги саодат» романи 1915 йилда Қўқонда литографияда нашр этилган. Ҳамзанинг педагогик меросидан «Енгил адабиёт», «Кимёи тижорат» ва драматик меросидан «Илм ҳидояти», «Нормуҳаммад домланинг куфр хатоси», «Заҳарли ҳаёт» асарлари ўз вақтида тошбосмада нашр қилинган.

Демак, Ҳамзанинг инқилобгача бўлган давр меросидан ўша вақт босилиб чиққан қисми поэтик асарларининг тахминан ўттиз уч процентини, про-

заик асарларининг тахминан эллик процентини, педагогик асарларининг эллик процентини, драматик асарларининг қирқ процентини ташкил қилади. Ҳамзанинг ижодий мероси ўқувчиларга анча камбағаллаштириб тақдим қилингани ва тиражи оз бўлганига қарамай, шоир инқилобдан аввалоқ катта шуҳрат қозониши унинг асарларидаги мазмун ва ғояларнинг кучи билан, Ҳамзанинг бадиий қуввати билан изоҳланади.

Ҳамзанинг бу даврда яратилган ижодий мероси ҳалигача етарли даражада оммалаштирилган эмас. Шоирнинг 1939 йилда нашр қилинган биринчи «Танланган асарлар»ида инқилобгача бўлган ижодидан атиги 5 шеър, шу китобнинг 1949 йил нашрида 18 шеър, 1954 йил нашрида 19 шеър, 1958 йил нашрида 24 шеър, (720 мисра) ва «Заҳарли ҳаёт» драмаси киритилган. Кўринадики, совет даврида нашр этилган Ҳамза асарлари ҳам унинг инқилобгача бўлган ижодининг диққатга сазовор қисмини тўла ёритмади. Бу ҳол адабий жамоатчилиқни жиддий ташвишга сола бошлади. Натижада, матбуот саҳифаларида «шу вақтгача нашр этилган Ҳамзанинг «Танланган асарлар»и асосан бир-бирини такрорлайди... Совет жамоатчилиги Ҳамза ижодий мероси ҳақида тўла тасаввурга эга бўлмай келмоқда... бир неча томли қилиб Ҳамзанинг тўла асарлар тўпламини нашр қилиш пайти келган»¹,— деган мазмунда фикрлар айтила бошлади. Партия матбуотининг бу хил сигналларидан сўнг Ҳамзанинг икки томлик асарлар тўплами нашрга тайёрланиб, 1960 йилда босилиб чиқди. Лекин бу нашрга ҳам шоирнинг инқилобгача бўлган ижодидан ҳаммаси бўлиб икки минг мисрага яқин шеър, бир публицистик мақола (қисқартирилган ҳолда) ва бир тўла, икки тўла бўлмаган саҳна асаригина киритилган, холос. Булар Ҳамзанинг шу кунда аниқланган ижодий меросининг учдан бирини ҳам ташкил қилмайди. Шунинг учун ҳозир шоирнинг муфассал ва мукаммал асарлар тўплами нашр қи-

¹ Ғ. Каримов, Л. Қаямов, Ҳ. Ёқубов, О. Шарфиддинов. «Адабий меросимизни чуқур ўрганайлик», «Қизил Ўзбекистон» 1957 й. 21 ноябрь.

лина бошлаганлигини ҳар томонлама табриклаш керак.

Ҳамзашунос текстологларнинг шу вақтгача қилган хизмати жуда катта. Улар сочиқ манбалардан асарларни териб олганлар, ҳар хил ёзилган сўзларни илмий асосда бир тартибга келтирганлар, деярли тамомила пунктацион белгилари бўлмаган текстларни керакли ишоралар билан таъминлаганлар. Совет даврида нашр этилган Ҳамза китобларининг қоғози формати, ҳажми, иллюстрацияси, тиражи ва бошқа полиграфик белгилари инқилобдан олдинги давр нашрларидан сифат жиҳатидан ер билан осмонча фарқ қилади. Етарлича моддий маблағи бўлмаган Ҳамза инқилобдан аввал ўз асарларини хусусий босмахоналарда, ёмон қоғозда, кичик ҳажмда, оз тираждагина бостира олган эди. Савдо обороти билан боғлиқ бўлгани учун шеър тўпламларининг орқа муқоваларида китобларини қайта-қайта реклама қилишга мажбур эди. У даврда Туркистонда полиграфия саноати яхши ривожланмаган ва малакали мутахассислар бўлмаганлиги туфайли бу китобларнинг сифати анча паст, безаги деярли йўқ эди. Ҳатто асарларни кўчирувчи тузукроқ котиб ҳам бўлмаганлиги учун кўпгина тўпламларини тошбосмада Ҳамза шахсан ўзи кўпайтирганди, чунки баъзан бу ишни бошқаларга ишониб топширганда, текстда хатоликлар кетиб қолганки, натижада эстетик диди ва талаби зўр бўлган шоир гоҳо қуйидаги мазмунда ахтор (изоҳ) ёзишга ҳам мажбур бўлган: «... котиб афандимизнинг қаламлари янги бўлганча учинчи, тўртинчи бўлимдаги баъзи нуқсони қалам бўлган ерларни ислоҳ этиб ўтувни қоръини киромларимиздан ўтунурмиз»¹.

Шунинг учун ҳам шоирнинг совет даври нашрларини асло-асло инқилобгача бўлган нашрлари билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу соҳадаги ҳамзашунос текстологларнинг хизматларини зўр ҳурмат билан қайд қилган ҳолда шуни ҳам эътироф этиш керакки, ҳали ҳамзашунослик текстологиясининг савияси талабларимизни тўла қониқтира олмайди, бу соҳада қатор камчиликлар мавжуд. Чунончи, кўп-

¹ Ҳамза. «Саринг гул», Қўқон, Литография нашри, 1916 йил, 1-бет.

гина шеърларда айрим сўзлар, мисралар, бандлар тушириб қолдирилган. Масалан, демократ шоир Ҳамзанинг инқилобгача бўлган ижоди учун жуда характерли бўлган «Салом айтинг» радифли шеър аслида 130 мисра бўлгани ҳолда «Танланган асарлар»нинг 1939 йил нашрида 70, 1949, 1954, 1958 йил нашрларида 30, 1960 йил асарлар нашрида 50 мисра қилиб қисқартириб берилган. Бунга ўхшаш ҳоллар кўп учрайди. Шунинг учун ҳамзашунослик текстологиясининг савиясини янада кўтариш иши навбатдаги муҳим вазифалардан бўлиб қолмоқда.

ҲАМЗАНИНГ СОВЕТ ДАВРИ ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кунларидаёқ Ҳамза меҳнаткаш оммани социалистик революция ютуқларини мустаҳкамлашга, ташқи ва ички душманларга қарши курашга чақирувчи бир қанча революцион шеър ва қўшиқлар яратди. Бу шеърлардан бир нечтаси 1919 йилда «Атиргул» номи билан Фарғонада тўплам бўлиб босилиб чиқди. Ҳамзанинг революцион поэзияси материаллари «Атиргул»дан ташқари Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида сақланувчи тўққиз бетлик қўлёзма шеър дафтари бўлиб, ундан олинган олти шеър «Танланган асарлар»га киритилган ва кўп марта қайта босилган. Шу фонддаги шеърлардан бири «Рубойлар» сарлавҳаси билан биринчи марта 1958 йилда «Танланган асарлар»да нашр этилди. 1922 йилда ёзилган ва «Танланган асарлар»га кўп марта киритилган «Яхши» («Уфори бузург») сарлавҳали шеър Девонийнинг «Яхшидир» радифли шеърига назира қилиб ёзилган. Ҳамзанинг Мадраҳим Ёқубов (Шерозий)га атаб ёзган шеъри бу санъаткорнинг шахсий архивидан топилди ва биринчи марта «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасида 1956 йилда эълон қилинди.

Ҳамзанинг 1922 йилда ёзилган «Ленин» шеъри фақат ўзбек адабиётидагина эмас, балки умумсовет адабиётида бу темадаги илк шеърлардан биридир. Бу шеър тошовузлик санъаткор Ҳофизнинг хотирасида сақланиб қолган экан, «Ўзбекистон маданияти» газетасида 1957 йилда биринчи марта эълон қилинди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Қўл-ёзмалар институтидаги Ҳамза фондида ҳам шоирнинг совет даврида ёзган бир неча шеъри учрайди.

1926—27 йилларда Ҳамза Қўқонда чиқадиган «Янги Фарғона» газетасининг «Чиғириқ» сарлавҳали ҳажвий бўлимида ва «Муштум», «Машраб» журналларида ўзининг сатирик асарлари билан қатнашиб турди. Ҳамзанинг шу давр ижодий маҳсулидан 14 шеър бизга маълум. «Муштум» журналининг 1926 йил сонларидан бирида эълон қилинган «Кўча боғи ашуласи» сарлавҳали эшонларни танқид қилувчи ҳажвий шеър Тошкент Давлат университетининг доценти Муҳсин Олимов томонидан топилган. «Қутлуғ бўлсин» сарлавҳали Октябрь революциясининг ўн йиллигига бағишланган шеър драматург Собир Абдулланинг архивида сақланиб қолган. У биринчи марта матбуотда 1954 йилда эълон қилинди.

Ҳамзанинг инқилобдан сўнгги давр поэтик мероси ҳар хил тема ва жанрда ёзилган 35 (минг мисрага яқин) шеърдан иборат.

Ҳамзанинг бу давр насрий мероси ҳам унча текширилмаган бўлиб, улардан бизга маълуми «Йигитлар товуши» (1920) сарлавҳали публицистик мақоласи ва филология фанлари кандидати Марҳамат Аминова излаб топган «Маҳаллий сармояни кучайтириш чоралари» сарлавҳали фельетон (1925) ва адибнинг шахсий архивида хомаки нусхаси сақланиб қолган иккита мақоладангина иборат.

Ҳамзанинг революциядан сўнгги давр драматургияси унинг ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Ҳамзанинг драматик асарларидан «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри?», «Бурунги сайловлар», «Майсаранинг иши», «Паранжи сирларидан бир лавҳа», «Сайлов олдида» каби бизгача тўла етиб келган асарлари «Танланган асарлар»да кўп марта нашр этилган ва бир неча марта саҳналаштирилган. «Қузғунлар» шеърий комедияси биринчи марта 1960 йилда асарлар тўпламининг II томида нашр этилди. «Ўзининг сирлари», «Жаҳон сармоясининг охириги кунлари» каби асарлари бизгача тўла етиб келгану, лекин кейингиси шу вақтгача матбуотда эълон қилилмаган. Уларнинг қўлёзмалари Шарқшунослик институти-нинг Ҳамза фондида сақланади. Филология фанлари

кандидати Муҳсин Олимов «Ғолибият» драмасининг режиссёр тексти ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Нурхон Эшмуҳамедов қўлида сақланиб қолганлигини аниқлади. «Ер ислоҳоти», «Эшон ўпкасига жавоб», «Қорасоч» каби асарларининг айрим парчалари Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида сақланиб қолган бўлиб, улар «Танланган асарлар»да босилган. Партия мажлиси темасидаги комедиядан икки пардали парча ҳам Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида сақланади, лекин бу асар матбуотда эълон қилинмаган. «Фарғона фожеаси», «Ёмон одат ёки ёш жувоннинг касофати», «Маҳбус тўранинг ҳоли», «Қаҳрамон ўғиз», «Жамила», «Севдимали», «Хоразм инқилоби», «Кўкнори», «Ишчи», «Бой ва ишчи», «Шарқ кечалари», «Телефон», «Хон зулми», «Эшонликда хиёнат», «Март қурбони Ойни-са». каби бир қанча асарларининг тексти топилмаган, лекин улар ҳақида айрим маълумотлар совет матбуотида учрайди. Ҳамзанинг «Нафиса», «Қармоқ», «Капитал», «Меҳнат ва олтин», «Ҳоким Мединский», «Қўш етим» каби асарлари ва Навоий ҳақидаги драмаси ҳақида замондошлари маълумот берадилар. Ҳамзанинг «Ишчилар ҳаётидан», «Кайф учди», «Женотдел», «Кооператив зулуклари» каби асарлари бўлганлиги ҳақидаги маълумот шоирнинг шахсий архивидаги ҳужжатлардан, «Телефон» комедияси ҳақида маълумот эса ҳамзашунос Мамажон Раҳмоновнинг 1959 йилда нашр этилган монографиясидан маълумдир.

Шундан маълумки, Ҳамзанинг совет даври ижодий мероси тўла бўлмаган ҳисобларга кўра, 35 шеър (минг мисрача), уч мақола, бир фельетон ва 47 драматик асардан иборатдир. Бу ҳол совет даврида Ҳамза кўпроқ драматик асарлар ёзганини кўрсатади.

Ҳамзанинг бу давр меросидан 700 мисрага яқин шеър, бир мақола, бир фельетон, ўнта сахна асари матбуотда эълон қилинган. Шулардан бир қисми «Атиргул» (1919) ва «Бурунги сайловлар» (1926) деган номлари билан Фарғона ва Самарқандда китоб қилиб чиқарилган.

Гарчи Ҳамзанинг бу давр ижодий мероси инқилобгача бўлган ижодига нисбатан бирмунча яхши оммалаштирилган бўлса ҳам, лекин буни янада ку-

чайтириш имкониятлари ҳали ҳам бор. Бу имкониятлар кўпроқ архивдаги Ҳамза шеър ва драмаларининг ўрганилишига боғлиқ.

Шундай қилиб, Ҳамзанинг бугунгача биз аниқлашга муваффақ бўлган ижодий мероси ҳаммаси бўлиб саккиз минг мисрадан ортиқ шеър, ўнта кичик прозаик асар, беш роман, тўрт педагогик дарслик ва олтмиш драматик асарни ташкил қилади.

Совет даврида Ҳамза асарлари бир неча марта минглаб нусхада, чиройли безакда, илмий аппарат, сўз боши ва изоҳлар билан нашр этилди. Уларнинг ичида энг мазмунилиари 1960, 1969, 1979 йилларда давлат адабиёт ва санъат нашриёти томонидан босиб чиқарилган икки томлик асарлар тўпламидир.

Айни вақтда Ҳамзанинг энг яхши асарлари рус тилига таржима қилиниб кўп марта нашр этилди. Шуларнинг энг мукаммаллари сифатида Тошкентда босилган икки томлик, Москвада босилган бир томлик (сўз боши автори Шароф Рашидов, 1979 йил), Ленинградда босилган бир томлик (сўз боши автори проф. С. Иванов) кабиларни кўрсатиш мумкин. Ҳамзанинг қардош халқлар тилларига қилинган таржима тўпламларидан қорақалпоқ тилидаги «Танланган асарлар»ини (Нукус, 1956 й, 87-бет), тожик тилидаги шеърлар тўпамини (Душанбе, «Ирфон», 1968 й, 88-бет) кабиларни эслатиб ўтамиз. Булардан ташқари яна Ҳамзанинг қатор шеърлари газета, журнал саҳифаларида, антологияларда арман, белорус, украин, озарбайжон, қрим-татар, маҳаллий яҳудий, грузин, туркман, қирғиз, қозоқ, латиш, татар ва бошқа қардош совет халқлари тилларида босилган¹.

Ҳамзанинг рус таржимонлари орасида С. Маршак, В. Луговской, Н. Асеев, В. Инбер, М. Зенкевич, С. Иванов каби бу соҳанинг катта усталари шунингдек, украин М. Терешченко, белорус А. Власович, тожиклар М. Аминзода, Г. Сулаймонова, туркманлар **III**. Боржоқов ва К. Қурбонсахатов, қирғиз Т. Уметалиев, қозоқлар А. Тожибоев, С. Сейитов ва Ж. Умербеков, қорақалпоқлар Б. Исмоилов, М. Қосимова, Х. Сеитов ва бошқалар бор.

¹ Бу ҳақда қаранг: Е. Д. Свидина. Ҳамза қардош тилларда, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969 йил, № 6, 84—86-бетлар.

1979 йилда Ҳамзанинг «Яша Шуро!» шеъри барча республикаларнинг энг етакчи шоирлари таржимасида 15 тилда бир китобча қилиб чиқарилди.

Шунингдек, Ҳамзанинг поэтик асарларидан намуналар поляк, чех, ҳинди, араб, хитой, уйғур, немис, монгол, француз, испан, корейс, болгар ва бошқа тилларда ҳам босилган. Шулардан мисол сифатида В. Евлсева таржимасида Москвада босилган «Ўзбек шоирлари» китобини 54—77-бетларидан жой олган ўн икки шеърини эслатиш мумкин. Москвада чиқадиган «Советская литература» журнали инглиз, француз, немис ва бошқа чет тилларидагина чоп этилади. Бу журнал бир сонини ўзбек адабиётига бағишлаган ва у сон Ҳамза шеърлари билан бошланиб, охирида Б. Брайнинанинг Ҳамза ҳақидаги мақоласи ҳам бор эди. Бундай нашрлар ва антологияларда Ҳамза кўп марта чет тилларда босилган.

Ҳамзанинг энг шуҳратдор драмаси «Бой ила хизматчи» 1956 йилда Олмаотада уйғур тилида нашр этилди. Маълумки, у турли йилларда корейс, монгол, болгар тилларига таржима қилинган ва театрларда саҳналаштирилган. СССР халқ артисти Олим Ҳужаев Хасково театрида «Бой ила хизматчи»ни муваффақият билан болгар тилида саҳналаштирган¹. Корейс адиби Ким Ду-Чир «Бой ила хизматчи» ва «Майсаранинг иши»ни корейс тилига таржима қилган ва бу асарлар Олмаотадаги корейс давлат театри томонидан ижро қилинган².

«Майсаранинг иши» шоир Собир Абдулла ва композитор Сулаймон Юдаковларнинг ижодий ҳамкорлигида комик операга айлантирилган эди. Бу опера Лодзь шаҳри музика театрида поляк тилида, Лион шаҳрида «Комишен» саҳнасида француз тилида ижро этилди ва катта муваффақият қозонди.³

Ҳамзанинг шеърлар китоби шу кунларда араб ва урду тилида нашр қилинмоқда.

¹ Бу ҳақда қаранг: «Жамила Болгарияда», «Ўзбекистон маданияти», 1972 й, 7 март. «Ҳамза Болгарияда», Совет Ўзбекистон

² «Писатели советского Узбекистана», Издательство литературы, 1972 йил 5 апрель.

туры и искусства им. Г. Гуляма, Ташкент, 1977г. стр. 90.

³ «Худуд билмне ижод», «Ўзбекистон маданияти», 1979 йил 16 январь, №5 (2374).

Буларнинг барчаси Ҳамзанинг мазмундор ижоди кун сайин қадр топаётганидан, оламари шуҳратдорлигидан далолат беради.

ҲАМЗАШУНОСЛИК ТАРИХИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий актив ижтимоий ва адабий фаолияти билан Октябрь инқилобидан аввалоқ жамоатчиликнинг диққатини ўзига тортди. Ҳамзанинг Октябрь инқилобигача бўлган ижодий фаолияти шеърият мухлисларининг таҳсинига ва айни вақтда, ҳукмрон синф вакиллари ва дин аҳлининг қаттиқ ғазабига учраган бўлса ҳам, лекин у даврда Ҳамза ҳақида ёзилган бирор мақола ёки илмий иш бизга маълум эмас. Шу маънода ҳамзашунослик совет даврида, совет адабиётшунослиги таркибида туғилган, деб ҳисоблаш керак.

Ҳамза Октябрь инқилоби арафасидаёқ Коммунистик партиянинг одил сиёсатини тўғри тушунди ва социалистик революцияни зўр хурсандчилик билан кутиб олди, ёш совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш даврида сиёсий тарбия соҳасида чарчамай хизмат қилди. 1918 йилда у биринчи ўзбек совет драмтруппасини тузди ва труппани реператуар билан таъминлаш мақсадида бир қанча инқилобий қўшиқ ва драматик асарлар яратди.

Ҳамзанинг шу йиллари ёзилиб ижро этилган «Фарғона фожеаси» тетралогияси одамларнинг оғзига тушди. Танқидчиликда баҳс уйғотди. Асарнинг биринчи қисми «Мазлум қурбонлар» Фарғонада 1919 йил 12, 14 августларида томошабинларга кўрсатилган. Бойбўта Дўстқораев аниқлашича, «Янги Шарқ» газетасининг 1919 йил 24 августдаги 10 сониди бу асарга «Мухбир» имзоси билан тақриз эълон қилинган. Худди шу газетанинг 1919 йил 28 август ва 2 сентябрь сонларида ҳам «Бизда адабиёт ва сахна» сарлавҳали адабий-танқидий мақола босилган бўлиб, унда ҳам «Мазлум қурбонлар» ҳақида фикрлар бор.

«Мухбир»нинг «Маҳаллий хабарлар» рубрикаси остида босилган «Фарғона фожеаси» ва «Ишчилар ҳаёти» сарлавҳали тақризи ҳисобот тарзида ёзилган:

«Августининг 12 сида шанба куни «Шўролар собраниеси» биносида собиқ маданий-маориф артистлари тарафиндан Ҳамза Ҳакимзода мудирияти остида ерли Туркистон шевасинда театр ва адабиёт кечаси ясалди... Кечада саҳнани зийнатлаган нарсаларнинг биринчиси Ҳамза Ҳакимзоданинг «Фарғона фожеаси»дан биринчи бўлим ёки «Мазлум қурбонлар» исминда уч пардалик бир фожеа эдики, исминдан англашилдигина узра уч-тўрт ой илгари Фарғона мусулмонларини бошидан ўтган ва ҳозирда-да баъзи бир ерларда ўтмоқда бўлган фожеа, тўғриси, «ўғрилар фожеаси» эди».

«Мухбир» ёзишича: «Томоша бошланмасдан илгари музофот курсларининг иккинчи группаси шогирдлари тарафиндан муаллим Борхош Таът идорасида музика бирлан машқлари бўлиб, яхши чиқди. Кеча муносабати ила ёшларни ва ҳаваскорларни табрик қилуб Тошкентдан келган вакил Фарид афанди Тоҳирий ва Москвадан келган рус ўртоғимиз нутқлар сўзладилар...

Адабиёт бўлиминдаги ашулаларнинг ҳаммаси яхши... «Ҳой, ишчилар» — жуда яхши. Кетмон, ўроқ ва болға кўтарганларнинг қиёфаси ва айтган сўзлари шўролар ҳукуматининг душманларина яхши калтакдир. Хусусан, уларнинг охирдан намойиш билан кириб кетушлари жуда яхши бўлди. Ёш боланинг декламацияси яхши эди»...

«Сиёсий труппа мундин Қизил қиёга, ундан Хўжанд орқали Тошкандга кетадир. Ундан нари фронтларда ва Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида бўлажак».

«Мухбир»нинг ёзишича, Ҳамза Ҳакимзода «Мазлум қурбонлар» трагедиясида таълим ва тарбия масалаларини ҳам ўртага ташлайди ва ўз қарашлари, эстетик принципларидан келиб чиқиб бу масалаларга жавоб беради. Чунончи, унинг асаридаги бош қаҳрамон Талъат ёш совет ҳокимиятининг фаол ҳимоячиси, коммунист.

Мазкур газетадаги бошқа бир мақолада ҳам ушбу асар ахлоқ нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Талъатнинг Нафисага «Хоним афанди», Нафисанинг Талъатга «Талъат афанди» деб мурожаат қилишлари мунаққидга ёқмайди. Умуман ғараз аралашган бу таҳлилда танқидчи Ҳамзанинг ижодини камситишга уринади ва «ҳеч бир муддаосиз, тўғридан ҳаёти маҳаллийни тас-

вир этган ерлари чиройлик эди» деб хаспўшлашига қарамай субъектив фикрлашнинг мисоли бўлиб қолади бу газета мақоласи.

Шу фикрни ўша даврнинг доно кишилари ҳам тунган экан. 1919 йил 3 октябрда Тошкентда чиқадиган «Иштирокиюн» («Коммунист») газетаси бу масалага қайтиб, «Идорага мактуб» рубрикаси остида «Мудофаа» деган раддия босади:

«Қўқонда чиқатургон «Янги Шарқ» газетасининг 11 номеринда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий афандининг шахсиятига тегиб бир хабар ёзилибдур. Бул Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий афанди 1912 йилдан буён миллата хизмат қилиб, мактаб ва миллатимиз аҳволига доир миллий байтлар айтуб юрган бир миллат одами эди. Хусусан Фарғонадаги золим арманиларнинг мусулмонларга қилгон зулмларини театурга олиб Тошкентда қуюб бутун Тошкент ёшларини қабуқлаган одам эди. «Намоқоб» имзосидаги зот кабилар қўлидан иш келмайди, ҳам қўлидан иш келадиргон мухбирлар шахсиятларина тегадирлар. Шул шўромиза хабарни «Янги шарқ» газетасинда босув ясовиға таассуф қиламан.

Қилич ўхшаш».

Туркистон Коммунистик партиясининг марказий органи бўлган «Иштирокиюн» газетаси 1919 йил сентябрь — октябрь ва 1920 йил январь ойларидаги бир неча сонларида Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», «Фарғона фожеаси» «Тухматчилар жазоси», «Қармоқ», «Заҳарли ҳаёт» каби асарларининг мазмунини баён қилади ва саҳнадаги ижроси ҳақида эълонлар бериб боради.

Худди шу газета 1920 йил февраль-апрель сонларида Ҳамзанинг «Тухматчилар жазоси», «Бой ила хизматчи», «Заҳарли ҳаёт», «Ёмон одат ёхуд ёш жувоннинг касофати», «Лошмон фожеаси», «Фарғона фожеаси» асарларига тақризлар босди.

Лекин кейин ҳам баъзи мақолаларда Ҳамза ижодини баҳолашда адолатсизлик сезилиб турди.

Масалан, 1919 йилда Тошкентдаги «Колизей» театри биносида Ҳамза раҳбарлик қилган «Сиёсий труппа», «Фарғона фожеаси» тетралогиясининг тўртинчи бўлими «Мақоми шаҳидон»ни томошабинларга кўрсатди. Бу спектакль ҳақида «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 4 октябрь сонидида «Адабиёт қули», деб

имзо чеккан танқидчининг «Ўзбекча театру» сарлавҳали мақоласи босилган. Мақола автори: «Бу асар сахна асари эмас ва танқид қилгундай нарса эмас»,— деб асарнинг қимматини туширишга уринади. Бу каби танқидчиларга, Ҳамза ижодининг новаторлик руҳи ёқмаган ва улар ўз аламларини оғзаки, баъзан эса юқоридагидек матбуотда ҳам айтиб қолганлар.

Лекин юқорида айтилганидек, фикри бузуқ танқидчиларнинг расмий ҳужумлари эпизодик ҳодиса бўлиб, умуман олганда Туркистон Коммунистик партиясининг марказий органи бўлган «Иштирокиюн» газетаси Ҳамзанинг ижодий фаолиятига юксак баҳо берган ва уни қўллаб-қувватлаган.

Чунончи, газетанинг 1920 йил 3 январь сонида «Туҳматчилар жазоси» номли икки пардали комедияда Ҳамза қаламини устагина юритгани... билиниб турди... Бу асар янги турмушимизга оид бўлгани учун драматургни табрик этмасдан ўта олмаймиз», деган ҳақиқий табрикни ўқиймиз.

Газетанинг 1920 йил 10 февраль сонида Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси Маннон Уйғур раҳбарлигида Карл Маркс номли театр труппаси томонидан қайта сахналаштирилганлиги маъқулланади, спектаклнинг ютуқ ва камчиликлари объектив равишда танқид қилинади.

«Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 24 март сонида «...Бизнинг машҳур ёш драматургимиз Ҳамза афанди Ҳакимзода ўртоқ, заҳарланган эски турмушнинг қора саҳифаларидан олиб ёзган «Ёмон одат ёхуд ёш жувоннинг касофати» фожеасининг «Турк кучи» труппасининг бир йиллик байрами муносабати ила 29 февралда «Шарқ» сахнасида...» қўйилганлиги ва «Ҳамза афанди бу асарда кўринатурғон қаҳрамонларга ғоят диққат ила сўз ва характерларни яхши кўрсатган»лиги таъкидланади.

Шу газетанинг 1920 йил 20 апрель сонидаги «Лошмон фожеасидан иккинчи бўлим», «Ким тўғри?» сарлавҳали мақолаларда шундай дейилган: «Лошмон фожеаси» 1916 йил... июнь охирида бутун Туркистон ўлкасининг қаттиқ даҳшат остида қолдирган шу Лошмон масаласи муносабати ила кўп бегуноҳ кишиларнинг қонлари Николайнинг золим полиция ва жандармлари тарафидан тўкилганлиги ҳақида ҳикоя қи-

лувчи машҳур тарихий воқеадир. Ҳамза ўртоқ адабий жасоратга риоя қилгани ҳолда ўзининг вазифасини адо этиб, шу «Лошмон фожеаси» деган икки бўлимни ёзиб кўрсатди. Биз Ҳамза ўртоқнинг бу хизматига раҳматгина ўқиймиз».

Газетанинг 1920 йил 3 апрель сониди босилган бир мақолада Ҳамза раҳбарлигидаги сайёр драмтруппа ҳақида анчагина маълумот бор, унинг фаолиятига эса ижобий баҳо берилади.

Юқоридагилардан кўринадики, большевистик матбуот коммунистик принципиаллик билан Ҳамза ижодини ноҳақ ҳужумлардан ҳимоя қилиб турган. Ҳамза асарлари «илгаригидек ерга урилмай, мақтала бошлагани», яъни «Иштирокиюн» газетасида Ҳамза ижодига объектив баҳо берилганлигини машҳур ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ҳам шу газетанинг 1920 йил 3 май сониди босилган «Нега, ким?» сарлавҳали диалог — мақоласида таъкидлаб ўтади.

Ҳамза ўзбек драматургиясида инқилоб қилган новатор санъаткор бўлиб, унинг революцион пафосга тўла асарлари ва актив ижтимоий фаолияти баъзи «мунаққид»ларга ёқмай, улар турли йўллар билан Ҳамзанинг таланти ва ижодини камситишга ҳаракат қилаверганлар. «Қизил байроқ» газетасининг 1921 йил 16 октябрь сониди босилган бир мақола ана шу хил ҳаракатларнинг намунасидир. Мақола автори Ҳамзанинг «Қаҳрамон Ўғиз ёки Ота ўғли» трагедиясини анализ қиларкан, драмани қаттиқ танқид қилади ва «Бой ила хизматчи» каби классик асарлар ярата олган драматургни, талантсиз киши, деб субъектив ҳукм чиқаради.

Айни замонда 20 йиллар илмий матбуотида Ҳамза фаолияти ва ижоди ҳақида объектив мулоҳазалар тобора кўпроқ кўрина бошлайди. Бу иш ташаббускорларидан бири САГУ муаллими, рус олими Б. А. Пестовский эди. У 1922 йилда ўша давр ўзбек драматургияси ҳақида каттагина бир обзор мақола ёзиб, «Наука и просвещение», «Инқилоб» журналларида рус ва ўзбек тилларида бостириб чиқарди. Б. А. Пестовский ўзбек драматурглари ҳақида гапираркан, Ҳамза ҳаёти ва ижодига ҳам тўхталади, унинг қисқача биографияси ва йирик асарлари билан ўқувчиларни таништиради. Ўша давр театр жамоатчилигининг Ҳамзага нотўғри муносабатда бўлганлигини таъкидлаб, Б. А. Пестовс-

кий: «Танқид Ниёзий ижодига жуда қаттиқ муносабатда бўлди», деб ёзган эди.

Шу йилларда Тошкент театрлари сахналарида Фитратнинг «Темур соғонасида», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», Чўлпоннинг «Ёрқиной» каби қатор асарлари кўп қўйилар эди. Ҳамза буларга қарши чиқади. Бироқ улар айрим... «раҳбарлар» оталигида ўз мавқеларини яхшигина кучайтириб олиб, Ҳамзани «тутуриқсиз»ликда, асарларини «халтурачилик»да айблаб, Тошкентда ишсиз қолдирадилар».¹

Ҳамза Қўқонга қайтиб, у ерда ишлайди. Сўнгроқ Бухоро, Хоразм ва Қорақалпоғистонда бўлиб, театр труппалари тузади, уларга маҳаллий мавзуларда бир қанча янги асарлар ёзиб беради. Ана шундай пьесалардан бири 1922 йилда янгигина содир бўлган Хоразм инқилобининг таассуротлари ва конкрет материаллари асосида ёзилган «Хоразм инқилоби» драмасидир. Драмада Ҳамза инқилобдан сўнг ниқобланиб олиб, раҳбар органларга суқилиб кирган хоинларни фош қилиб ташлади. Мазкур хоинлар эса амалидан фойдаланиб, асарнинг сахнада ўйналишини тўхтатдилар, авторни эса минг хил тўхматлар билан Коммунистик партия аъзолигидан ўчирдилар. Аммо улар бутун қалби Коммунистик партия билан ҳамоҳанг бўлган талантли санъаткорнинг ижтимоий ва адабий фаолиятини тўхтата олмадилар. Ҳамза бир қанча шаҳарларда бўлиб, бадий ҳаваскорлик тўғаракларига раҳбарлик қилишни давом эттирди, янги драматик асарлар яратди. Ҳамзанинг бу фаолияти Совет ҳокимиятининг ички душманларига ёқмади. Улар Ҳамзага ҳужумни янада кучайтирдилар.

Ана шундай ғаразлик танқидлардан бири Чўлпоннинг «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 7—8-сонигаги мақоласидир. Мақола «Улуғ ҳинду» деб аталиб, аслида машҳур ҳинд ёзувчиси Рабиндранат Тагор ҳақида ёзилган. Мақолада Рабиндранат Тагор ижоди ҳақидагина эмас, балки унга ва умумий адабиётга Чўлпоннинг муносабати ҳақида ҳам гап кетади. Ана шу ўринда Чўлпон ўзининг эстетик программасини баён қилган. Чўлпоннинг айтишича, Навоий каби шоирлар унинг меъдасига теккан, Авлоний, Ҳамза Ҳаким-

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил 17 май.

зода кабилар эса гўё уни тўғри йўлдан адаштириб, боши берк кўчага олиб кирган эмиш. «Ҳакимзодаларни ўқимайман, ўқимайман: мени шу йўлга солгонлар шулар!» — деб ёзади Чўлпон. Биринчидан, мақола автори ўзининг ғоявий бузуқликларининг асл манбаини яшириб, Ҳамза мени йўлдан адаштирган, — деб туҳмат қилади. Иккинчидан, Ҳамзанинг инқилобдан кейин, 1917 — 1925 йиллар орасидаги жанговар адабий фаолиятдан тамомила кўз юмади, Ҳамзанинг совет даврида яратган асарларини ҳам ўқимайман, дея жар солади. Агар гап бир жадид шоир Ҳамза асарларини ўқимаслиги устидагина бўлганда, у қадар ачинарли ҳол бўлмас эдику-я, лекин Чўлпон шу билан матбуот орқали Ҳамза ижодини камситишга уринади. Сўнггиси эса ғаразли танқиднинг худди ўзидир.

1924 йил охирида Ҳамза Хоразмдан Фарғонага қайтган ва у ерда ғайрат билан ижодий фаолиятини давом эттираётган эди. Ҳамзанинг жўшқин ижоди Фарғона миллатчиларининг сирини фош қилар, асабиға тегар ва улар ҳам марказий матбуотдаги баъзи кишилардан ўрганиб, маҳаллий газеталарда Ҳамзага туҳматлар ёғдирар эдилар. 1920 йилдан бери Коммунистик партия аъзоси Шаҳобиддин Садруллин (Хўжаев) ўз эсдаликларида шундай дейди:

«...Ҳамзанинг фаолиятдан ниҳоят ғазабланган буржуа миллатчилари уни ҳар қандай қилиб бўлса ҳам туҳматлашга уринадилар. «Фарғона» газетасининг бир сонида бемаза-бетутуриқ шеър ёзиб, унинг галифе шим кийишини масхара қилмоқчи бўлиб, «сонларига қовун боғлаб юради у», — деб ёзганлари ёдимда бор. Буржуа миллатчилари «Фарғона» газетасига жойлашиб олиб, ўз ғояларини ўтказишга кўп ҳаракат қилганлар»¹. Сўнгги ҳаракат соф виждонли кишиларга туҳмат ва ғаразли танқид шаклида ҳам кўринди. Шундай танқидларга мисол сифатида «Валихон ўғли» деган имзо билан «Фарғона» газетасининг 1925 йил 14 февраль сонида босилган. «Санойи нафиса теварагида» сарлавҳали мақолани кўрсатиш мумкин. Бу мақолада Ҳамза ва у раҳбарлик қилган бадий ҳаваскорлик тўрагаги асоссиз танқид қилинади.

¹ «Туркистонда Октябрь социалистик революцияси ва гражданлар уруши». Иштирокчилар хотиралари, Тошкент, 1957 й. 265-бет (рус тилида).

Ҳамза бу хил танқидчилар асло халқ оммасининг фикрини баён қилмаслигини тушунди ва уларнинг қаттиқ қаршиликларига қарамай, ўз ижодий фаолиятини янада авж олдираверади. Атоқли санъаткор ўзининг асарлари ўйналганда театр залларини тўлғизиб ўтирган томошабинлардан, уларнинг гулдирос қарсақлар билан берган баҳосидан, Коммунистик партиянинг адабиёт соҳасидаги доно сиёсатидан маънавий куч олди. 1926 йилда Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитетининг Ҳамзага «Халқ ёзувчиси» унвоци бериш, умрбод пенсия тайинлаш ва пианино билан мукофотлаш ҳақидаги қарори санъаткорнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади. «Ўзбекистон ҳукумати мени, мени эмас, чин хизматимни тақдир этиб, «халқ шоири» эълон қилиб, пенсия тайинлади. Буюк «ота шоир» ни эса меҳнаткаш зиёлилар съездининг лаънатлар билан орасидан ҳайдаб чиқарди¹. Ҳақиқат қуёши устун чиқди. Меҳнаткаш омма дўст-душманни айира билди. Шу икки баҳо мен учун етарли»²,— деган эди Ҳамза.

Бу йилларда Ҳамза ижодига жамоатчиликнинг диққати янада кучайди. «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил 10 — 11-сонида Шокир Сулаймоннинг бир мақоласи ва Ҳамзанинг фоторасми босилди. Мақола Ҳамза биографиясини яратишдаги илк уринишлардан бири сифатида қимматлидир. Мақолада Ҳамза ижоди ва фаолияти умуман ижобий баҳоланиши ширин ижодини камситишга уриниб юрган адабиётчиларга кескин зарба эди.

1926 йилда Б. А. Пестовский «Ўзбек театри» сарлавҳали илмий ишининг тезисларини «Ўрта Осиё Давлат университети бюллетенлари»нинг 13 сонида рус, инглиз ва француз тилларида эълон қилди. Тезисларда ўзбек театрининг арбоблари қаторида Ҳамза ҳам тилга олинган. Б. А. Пестовскийнинг ҳамзашуносликдаги энг катта хизмати шундаки, у Ҳамза драматургиясига ҳолис баҳо беради. Лекин ўзбек тилини

¹ Меҳнаткаш зиёлилар съезди 1927 й. 2 октябрда Самарқандда бўлган эди (Л. Қ.)

² Ҳамзанинг бу сўзлари «Қизил Ўзбекистон»нинг 1939 й. 17 май сонида босилган Ш. Сулаймоннинг Ҳамза ҳақидаги мақоласида келтирилади.

яхши билмаганлиги учун Ҳамза асарларини чуқур ўрганмаслик, уларни текширишда фақат саҳнада кўргандаги таассуротлар билан чекланиш ва шулар асосидагина фикр юритиш Б. А. Пестовский ишларининг камчилиги эди.

1926 йилда Ўзбекистон марказий маданий оқартув бўлимига ёзган бир хатида Ҳамза тўқсондан ортиқ куй ижод этганини ва бошқа янги асарлар яратганини айтиб, уларни нашр этиш ва ижодини давом эттириш учун моддий шароит туғдириб беришни илтимос қилади. Чунки, бу йилларда ҳам айрим риекор раҳбарлар Ҳамза ижодини камситишга, асарларини эса «бачкана», деб туҳмат қилиб, нашр этмасликка ҳаракат қилганлар. Улар шу йўл билан Ҳамзани ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан қийнаб, ижодига халақит бермоқчи бўлганлар. Шокир Сулаймон ёзади: «Бу вақтларда маишат томонидан жуда қийналди. Қўқонда бўлган вақтда менга бир кун шундай деб зорланди:

— Менда озми, кўпми талант бор. Шунини оммага беришим керак. Менга таъмин-маишат учун етарли ақча берсалар, мен ёзган асарларимни топшира бераман ва ўзим истаган бир труппада ишлайман. Ойлик олиш ва ёзган нарсаларимни идорама-идора кўтариб юриш менга тўғри келмайди... Савдолашиб юриш менга муносиб эмас»¹.

1927 — 28 йилларда ҳам Ҳамзага ички душманлар қаршилиги давом этаверди, юқорида кўрсатилган асарлари босилиб чиқмади, нашрга топширилган «Қорасоч» операси йўқотиб юборилди, Ҳамза илтимосларининг баъзилари бажарилмади. Лекин Ҳамза бу қийинчиликларнинг барчасини енгиб, Шоҳимардонга бориб, ички душманлар уясига ўт қўйди ва охири ана шу курашнинг қурбони бўлди.

Ҳамзанинг фожиона ўлими муносабати билан Ўзбекистон матбуотида бир қанча мақолалар босилди. «Қизил қалам» адабий ташкилоти «Қизил қалам мажмуаси»нинг иккинчи китобини «социализм қуриш курашида синфий ёвларимиз — бойлар, руҳонийлар қўли-

¹ «Қизил қалам мажмуаси», II бўлим, Самарқанд — Тошкент, Ўздавнашр. 1929 йил, 10-бет.

да ўлган ёзувчимиз Ҳамза Ҳакимзодага» бағишлади ва Ҳамза тўғрисида махсус мажмуа тўплашга қарор қилди (афсуски, бу ният амалга ошмаган). «Қизил қалам мажмуаси» иккинчи китобининг биринчи бетида Ҳамзанинг катта фотосурати, Ш. Сулаймоннинг «Шоирнинг кунлари (қисқача таржимаи ҳоли)» сарлавҳали мақоласи ва мақоладан сўнг «Сир» тахаллусли авторнинг «Шоирнинг ўлими» сарлавҳали сочма шеъри босилган. Китобдаги мақола (бу мақола Ш. Сулаймоннинг 1934 йилда нашр қилинган «Гуласал» сарлавҳали асарлар тўпламида ҳам учрайди) «Маориф ва ўқитғувчи» журналидаги мақоланинг таҳрир қилинган вариантыдир. «Бизнинг бу қисқа ва кичкина мақоламиз,— деб ёзади Ш. Сулаймон,— Ҳамзанинг бутун кечирган ҳаётини, адабий фаолиятини, шўровий хизматини ўз ичига сиғдира олмайди. Унинг мукаммал таржимаи ҳоли учун бир неча вақт жиддий уриниш керак. Бу келгуси вазифаларимиз сира-сида туради»¹.

1929 йил 5 майда, Совет матбуоти байрами муносабати билан «Янги Фарғона» газетаси ўзининг актив муҳбири Ҳамза фаолиятига махсус редакцион мақола бағишлайди. Бу кичик газета мақоласида Ҳамзанинг Қўқон шаҳридаги муаллимлик ва журналистлик фаолиятига оид қизиқарли маълумотлар бор.

Ҳамза ўлими муносабати билан «Правда Востока», «Қизил Ўзбекистон», «Ўзбекистанская правда», «Камбағал деҳқон», «Шарқ ҳақиқати», «Ёш ленинчи», «Озод Бухоро», «Янги Фарғона» каби қатор газеталар, «Аланга», «Ер юзи», «Янги қишлоқ», «Худосизлар» каби журналлар ҳам кўп нарсга эълон қилдилар. Бу мақолаларнинг баъзиларида Ҳамза ижодий биографиясига оид материаллар учрайди. Айниқса, «Аланга» журнали шоир ҳақида ўз саҳифаларида хотиралар босиб боришга жазм қилиб ва бу яхши ниятнинг намунаси сифатида Н. С. инициалли бир кишининг «Эслаганда» сарлавҳали хотирасини босиб чиқариб, мақтовга сазовор иш қилган. Бу хотирада Ҳамзанинг 1916 йиллар фаолиятига доир бир муҳим факт ҳикоя қилинади.

¹ Ш. Сулаймон. «Шоирнинг кунлари», «Қизил қалам мажмуаси», II бўлим, Самарқанд — Тошкент, Ўздавнашр, 1929 й. 11-бет.

Афсуски, журнал бу яхши ташаббусни охиригача етказмаган.

1929 йил июнь ойида Ҳамза қотиллари устидан очиқ суд бўлди. Суд материаллари «Қизил Ўзбекистон», «Янги Фарғона» газеталарининг бир неча сонларида давомли равишда босилиб борди. Бу мақолаларда, шунингдек, суд муносабати билан ёзилган «Янги қишлоқ» журналининг 1929 йил 8-сонида босилган бир мақолада Ҳамзанинг Шоҳимардондаги фаолиятига оид қизик фактлар келтирилади.

1931 йилда музикашунос Н. Мироновнинг «Песни Ферганы, Бухары и Хивы», деган китоби нашр этилди. Автор китобининг Фарғона қўшиқлари бобида Ҳамзанинг бир қанча қўшиқлари бор. Уларнинг қисқача мазмунини Н. Миронов наср билан рус тилига таржима қилган. Автор ҳар бир қўшиқнинг оҳанги ҳақида кенг тафсилот беради. Асарнинг қиммати шундаки, китобдаги қўшиқлар 1928 йилда Н. Миронов ва бошқалар томонидан Ҳамзанинг ўз ижросида ёзиб олинган.

30-йилларда ўзбек адабиётшунослигида ҳам жиддий ютуқлар қўлга киритилди. Ана шундай ютуқлардан бири ўзбек совет адабиёти масалалари диққат марказига қўйилиши, жиддий ўрганилиши, ўзбек совет адабиёти ҳақида бир қанча очерк типидagi мақолалар ёзилиши бўлди. Биз бу ўринда Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари, атоқли шоирлар Ҳамид Олимжон ва Уйғунларнинг «Жадид адабиётининг синфий моҳияти масаласига» («Социалистик фан ва техника» журнали, 1935 йил, 1 — 2-сонлар), «Социалистик реализмни егаллаш йўлида» («Ўзбекистон Шўро адабиёти» журнали, 1933 йил, 2-сон), «Ўзбек совет адабиётининг биринчи даври» («Совет адабиёти» журнали, 1935 йил, 11 — 12-сон) каби салмоқли ва мазмундор илмий-текшириш ишларини кўзда тутамиз. Ўзбек совет адабиёти тўғрисида гап кетар экан, унинг тўнғич вакили Ҳамзани тилга олмай ўтиш мумкин эмас. Шу маънода бу авторлар Ҳамза ижоди ҳақида ҳам мулоҳаза юритадилар. Унинг революцион поэзиясига ижобий баҳо берадилар, ўзбек совет адабиётидаги Ҳамзанинг ўрнини асосан тўғри белгилайдилар.

Лекин бу давр илмий ишларида Ҳамза ижоди ҳақида айтилган фикрлар орасида мунозаралилари ҳам йўқ эмас. Чунончи, адабиётшунос Миён Бузрук Соли-

ҳов «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари»¹ (1933) китобида жадиализм ҳақида гапираркан, жадид адабиёти вакиллари қаторига Ҳамзани ҳам киритади. Профессор А. Ғ. Саъдий ҳам «Ўзбек буржуа адабиёти» сарлавҳали ўрта мактабларнинг VI синфи учун ёзилган дарслигида Ҳамзани жадид адабиётининг вакили, деб эълон қилади. А. Саъдий жадид адабиётининг вакиллари уч бўғинга бўлади ва «Ҳамза Ҳакимзода, Мўминжон, Жулқунбой, Хоиб, Миллий, Чўлпон ва бошқалар жадид адабиётининг мана шу ёш бўғинини ташкил этар эдилар. Шу ёш бўғин жадид ёзувчилар ичидан Октябрь инқилобидан кейин самимий равишда совет томонига ўтиб, попутчик бўлиб (?), адабий ишчанлигини ишчилар синфи манфаати йўлида давом қилдириб кетувчиларнинг биринчиси — Ҳамза Ҳакимзода бўлди»², деб ёзади.

Ҳ. Олимжон ва Уйғунлар «Ўзбек совет адабиётининг биринчи даври» сарлавҳали илмий ишларида Ҳамза ҳақида шундай дейдилар. «Инқилобгача... шоирнинг ижодида анча кучли бўлган майда буржуа тенденциялари мавжуд эди. Лекин бу тенденциялар уни жадид буржуа ёзувчиларидан айириб, алоҳида бир ўринга қўя олмас эди. Шоир қанчалик ўзига хос хусусиятларга қарамасдан, жадид буржуа ёзувчиларининг позициясида турди. Жадид буржуа ёзувчилари курашган капиталистик тараққиёт учун курашди (?) ва бу йўлда ўзини танита олди»³.

Ҳамзанинг Октябрь инқилобгача бўлган ижодининг фақат жадиализм таъсири остида ёзилган моментларинигина кўриб, етакчи роль ўйнаган маърифатпарвар — демократик ғояларини етарли баҳоламаслик, у «капитализм тараққиёти учун курашди» деб тушуниш, ўзбек совет адабиётининг асосчисини попутчик

¹ М. Солиҳов. «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари», Т. ЎзССР Давнашр, 1933 й. Бу китобнинг барча принциал хатолари Ҳ. Олимжон ва Уйғуннинг 1934 йилда ёзилган «Фош қилиш эмас, хаспўшлаш» сарлавҳали мақоласида тўғри очиб ташланган. Қаранг: Ҳ. Олимжон. Уч томлик танланган асарлар, III том, Т. Ўзадабийнашр, 1960 й. 193—202-бетлар.

² А. Ғ. Саъдий. «Ўзбек буржуа адабиёти XIX ва XX аср», VI ўқиш йили учун дарслик, Тошкент, ЎзССР Давнашр. 1934 й. 65-бет.

³ Ҳ. Олимжон. Уйғун. «Улуғ совет адабиётининг биринчи даври», «Совет адабиёти» журнали 1935 й. 4-сон, 43-бет.

деб эълон қилиш асло-асло ҳақиқатга тўғри келмайди ва ҳамзашуносликнинг ўша давр савиясидан келиб чиққан хатоликдир. Худди шу даврда ёзилган М. Ҳофизнинг «Ҳамза»¹ сарлавҳали мақоласи билан Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг органида Ҳамза ижодига ҳаққоний ва юқори баҳо берилди.

1935 йилда Москвада «Литература Ўзбекистана» сарлавҳали тўплам рус тилида босилди. Бу тўпламни В. Ермилов бошчилигида Ўзбекистонга келган бир гуруҳ рус адиблари ўзбек ёзувчилари билан ҳамкорликда нашрга тайёрлаганлар. Тўпламнинг таржимаси ва таҳририда Л. Леонов, Б. Лапин, М. Светлов, П. Антокольский, В. Гусев, Н. Ушаков, Н. Панов, ва бошқалар иштирок этганлар. Тўпламда Раҳмат Мажидийнинг «Ўзбекистон адабиёти» сарлавҳали мақоласи бор. Унда Октябрь инқилобининг биринчи кунларидаёқ революцион совет қўшиқларини куйлаган шоирлар Ҳамза Ҳакимзода, Сўфизода, Авлониёлар ҳаққоний равишда ижобий баҳоланади.²

30-йилларнинг охирига келиб, Ҳамза фаолиятини баҳолашдаги қарама-қаршиликларга чек қўйилди ва унинг ҳаёти ва ижоди ўқитулув учун ўрта ва олий мактаб программа ва дарсликларига киритилди.

Ўзбекистон ҳукумати 1939 йилда, ўлимига ўн йил тўлиши муносабати билан Ҳамза юбилейини ўтказиш ҳақида қарор қабул қилди. Машҳур давлат арбоби ва шоирнинг яқин дўсти Йўлдош Охунбобоев раислигида тузилган ҳукумат комиссияси Ҳамза ҳаёти ва ижодига оид материалларни тўплашда жонбозлик кўрсатди. Лекин Ҳамза ижодини менсимаслик, уни ерга уришга ҳаракат бу даврда ҳам баъзан кўриниб қоларди. Бу ҳақда «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1939 йил 16 июлдаги бош мақоласида шундай ёзади: «Айрим район, область газеталаримиз Ҳамзанинг революциягача бўлган ва ундан сўнгги фаолиятини тушуниб етмаганга ўхшайдилар. Улар Ҳамзага нисбатан ҳурматсизлик, унинг бой, мазмунли ижод хазинасига енгилтаклик билан баҳо беришгача бориб қолганлар. Ҳамзанинг буюк Октябрь социалистик революциясини баланд завқ ва

¹ М. Ҳофиз. «Ҳамза». «Қизил Ўзбекистон», 1935 й. 5 март.

² «Литература Ўзбекистана», Москва, ГИХЛ, 1935 г. стр. 20.

муҳаббат билан қарши олгани революция учун тинмай курашгани унинг ижодиётининг моҳиятини бемалол белгилаб беради.

Ҳамза асарларига юзаки баҳо бериш, бемаъни, асоссиз адабий текширишларга йўл қўйиш — совет адабиётига ҳурматсизликнинг ўзгинасидир.

Ҳали Ҳамза асарларини ўрганишда лозим бўлган даражага кўтарилганимиз йўқ. Унинг маданий меросини чуқур ўрганиш, оммалаштириш асосий вазифалардан бири бўлиб туради. Ҳамза асарларининг ҳақиқий моҳияти, фазилатини кенгроқ ёритувчи илмий асарлар яратиш керак»¹.

Партия Марказий органининг бу одил фикрига амал қилиб, Комил Яшин, Юсуф Султон, Сотти Ҳусайн, Шокир Сулаймон, Шариф Ризо ва бошқа ҳамзашунослар маҳаллий газета ва журналларда бир қанча мақолалар билан чиқдилар. Юбилей муносабати билан Сотти Ҳусайннинг, Юсуф Султоновнинг китоблари нашр этилди. Бу китобларда биринчи марта Ҳамза биографияси системага солинди ва ижоди тўғри талқин қилинди. Шу йилларда Сотти Ҳусайн Ҳамзанинг «Танланган асарлар»ига бир неча сўзбошилар ёзди. Бу сўзбошиларда айрим мунозарали ўринлар бўлишига қарамай, Ҳамзанинг ижодий биографияси умуман тўғри баён қилинади.

Улуғ Ватан уруши йилларида нашр этилган Ҳомил Ёқубовнинг «Ҳамза Ҳакимзода» (Тошкент, 1942 й.) брошюрасида Ҳамзанинг фаолияти совет жангчилари учун намуна эканлигини очишга алоҳида эътибор берилади.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Юсуф Султоновнинг 1949, 1955, 1959, 1973, 1979 йилларда турли сарлавҳалар билан нашр этилган китобларида худди шу авторнинг 1940 йилда нашр этилган китобидаги материаллар сўнгги янгиликлар билан тўлдириб борилди. Бу тўлдиришлар фақат адабий материаллар ҳисобигагина эмас, биографик маълумотлар ҳисобига ҳам бўлди.

1954 йилда А. Ғобохоновнинг «Ҳамза Ҳакимзода» (шоир ва драматург) сарлавҳали брошюраси босилиб чиқди. Брошюрада Ҳамзанинг баъзи публицистик

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1939 й. 16 июль.

мақолалари ва «Жаҳон сармоясининг охирги кунлари» асари биринчи марта илмий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Ю. Султонов, А. Бобохонов, Р. Пулатов, З. Миртурсунов, У. Бозоров, Х. Назарова, М. Раҳмонов, Ғ. Мўминов, С. Мусахўжаева, Ҳ. Умаров, М. Аминова, Ғ. Жалолов, Т. Шарипова ва бошқалар Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ижоди, драматургияси, театр соҳасидаги фаолияти, фалсафий, педагогик ва ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳақида турли йилларда кандидатлик диссертациялар ёқладилар. Бу илмий ишлар Ҳамза ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта роль ўйнади, ҳамзашуносликни янги, юқори босқичга кўтарди.

Академик Иброҳим Мўминовнинг «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти тарихидан» сарлавҳали ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Иззат Султоновнинг «Ўзбек адабиётида социалистик реализм методининг шаклланиш тарихидан» сарлавҳали докторлик диссертацияларида Ҳамза ижоди ҳақида махсус бўлимлар борки, булар ҳамзашуносликка қўшилган муҳим ҳиссадир. Академик Воҳид Зоҳидовнинг «Ҳамза ва Шарқ», «Ёзувчи, жангчи, коммунист» каби Ҳамза ижодининг баҳосига бағишланган мақолалар ҳам алоҳида диққат ва юксак баҳога сазовор.

1955—1957 йилларга келиб, Ҳамзанинг нашр қилинаётган «Танланган асарлар»и унинг ижоди ҳақида тўла тасаввур бермаётганлиги, санъаткорнинг ижодий мероси нашр этилганлардан кўра анчагина бойлиги, Ҳамза ҳақидаги мақола ва брошюраларда эски гаплар такрорланаётганлиги, республика Ҳамза Комитетининг фаолияти сустлиги кабилар адабий ва илмий жамоатчиликни жиддий ташвишга сола бошлади ва бир қанча илмий ходимлар Ҳамза ижодини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш зарурлигини таъкидлаб чиқа бошладилар. Чунончи, санъатшунослик институтининг илмий ходимлари А. Рибник ва Т. Турсуновлар «Ташкентская правда» газетасида «Об изучения драматургического наследия Хамзы» сарлавҳали мақола билан чиқиб, Ҳамза драматургиясини ўрганишдаги сусткашликни кескин танқид қилдилар ва бу соҳадаги вазифаларни конкрет кўрсатдилар. Бу авторлар Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти-

нинг ўша вақтдаги илмий ходимлари А. Қаюмов ва Қ. Мунировларнинг «Шарқ юлдузи» журналининг 1954 йил 3-сонида «Ҳамза Ҳакимзода қўлёзмалари» сарлавҳали мақолаларидаги Ҳамзанинг тўла асарлар тўпламини нашр этиш вақти аллақачон етганлиги ҳақидаги фикрларини қувватладилар. А. Рибник ва Т. Турсуновларнинг «шу вақтгача биз ёзувчининг на тўла биографиясига, на драматик асарларининг чуқур анализига эга эмасмиз»¹, — деган фикрлари ўша вақтда ҳақиқатан ҳам тўғри эди. Мақола авторларининг республика тарих музейида Ҳамзанинг шахсий архиви шу вақтгача очилмагани ва ўрганилмаганлиги ҳақидаги таъкидлари ҳам тамомила ўринли эди.

Тошкент Давлат университети ўзбек адабиёти кафедрасининг аъзолари Ғулом Каримов, Лазиз Қаюмов, Ҳомил Ёқубов ва Озод Шарафиддиновлар «Ўзбекистон» газетасининг 1957 йил 21 ноябрь сонида «Адабий меросимизни чуқур ўрганайлик» сарлавҳали мақола билан чиқдилар ва бунда адабиётшунослик олдида бошқа соҳалар қатори ҳамзашуносликда ҳам жиддий проблемалар турганлиги, Ҳамзанинг инқилобгача бўлган ижодига узил-кесил, қатъий баҳо берилмаганлиги, бу давр ижоди чуқур ўрганилмаётганлиги, нашр этилган «Танланган асарлар» бир-бирининг айнан такрори бўлиб, унда Ҳамза ижоди камбағаллаштириб кўрсатилаётганлиги кабиларни таъкиллаб ўтдилар.

Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихини ўрганиш институтининг илмий ходими И. Каськовнинг «Восстановить литературное наследие народного писателя Узбекистана» сарлавҳали мақоласи² ҳам юқоридаги ўртоқларнинг фикрларини давом эттиради. И. Каськов Ҳамза замондошларининг эсдаликларини тўплаш ва нашр этиш масаласини ҳам тўғри қўяди.

Илмий жамоатчиликнинг бу сигналлари бекорга кетмади, ҳамзашуносликда катта кўтарилиш бошланди. 1958 йилда, Москвада бўладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадасига атаб, Ҳамзанинг «Танланган асарлар»и олдинги нашрларидан кўра бойроқ қилиб босиб чиқарилди. 1960 йилда Ўзбекистон Фанлар ака-

¹ «Ташкентская правда». 1957 йил, 21 сентябрь.

² «Правда Востока», 1959 г. 19 июнь.

демияси Тил ва адабиёт институтининг коллективи Ҳамзанинг икки томлик асарлар тўпламини ўзбек ва рус тилларида нашр этди.

Бу йилларда Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди ҳамзашуносликнинг йирик проблемалари бўйича бир неча жиддий илмий ишлар юзага келди. Ана шундай асарлардан бири Г. А. Уварованинг «Ҳамза Ҳакимзаде Ниязи» сарлавҳали «Писатели народов СССР»¹ китобидаги анчагина мазмундор мақоласидир. Икки ярим босма листидан ортиқ ҳажмли бу мақолада шоир ва драматург Ҳамзанинг ижодий йўли яхшигина ёритилган. Г. А. Уварова Ҳамзанинг «Ғолибият» сарлавҳали яқинда топилган драмасини биринчи марта таҳлил қилади. Автор Ҳамзанинг Навсий ҳақидаги, «Миллатчилар», «Меҳнат ва олтин», «Вафога хиёнат», «Капитал», «Қармоқ» каби асарлари ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар беради. Шоир замондошларининг хотиралари асосида бу асарларнинг мазмунини тиклашга ҳаракат қилади. Бу хил янги материаллар Г. А. Уварова илмий ишининг қимматини янада оширади. Бутун Иттифоқ минбаридан кенг ўқувчилар оммасига қарата ёзилган бу ишда агар Ҳамзанинг педагогик ва публицистик мероси ҳам кенгроқ анализ қилинганда шоирнинг ижодий қиёфаси янада тўлароқ очилган бўларди. Бу илмий очеркда Ҳамза ижоди, хусусан драматургияси, жанрлар бўйича тавсифлангани бизни ҳайратга солади. Агар бу тавсиф хронология принципи билан бажарилганда, назаримизда, тўғрироқ бўлур эди, ёзувчи маҳоратининг эволюцияси яхшироқ очиларди.

1959 йилда Г. А. Уварованинг «Ўзбек драма театри» сарлавҳали 17 босма лист ҳажмидаги каттагина китоби Москвада рус тилида босилиб чиқди.² Бу китобда ўзбек совет театр санъатининг туғилиши, тараққиёти этаплари ва шу кунги ҳолати ҳақида атрофлича маълумот берилади. Ўзбек совет театрининг асосчиси Ҳамза фаолиятига китоб автори кўп эътибор берган ва ўзининг Ҳамза ҳақидаги аввалги илмий иши-

¹ «Писатели народов СССР» Москва Изд. АН СССР. 1957, 208—251 стр.

² Г. Уварова. «Узбекский драматический театр», Очерк истории. Под общей редакцией профессора Георга Гояна. Москва, Изд. «Искусство», 1959г.

ни бу китобга сингдириб юборган. Бу илмий ишнинг характери ва ҳажми Ҳамза фаолиятини янада кенгроқ ёритишга, ўша давр маданий ҳаёт фонини тўлароқ кўрсатишга имконият берган ва бу имкониятдан китоб автори яхши фойдаланган. Шунинг учун ҳам бу китобнинг «20-йилларда театр санъатининг ривожланиши» сарлавҳали биринчи боби ҳамзашуносликка бевосита алоқадор ва жуда қимматли.

Г. А. Уварова ўз китобида Ҳамза биографиясига оид бир неча муҳим янгиликлар ҳам айтади. Лекин баъзан, Ҳамза 1914 йилда Қозон шаҳрида бўлган, у ерда А. Н. Островскийнинг «Момақалди роқ» асарини татар артистлари ижросида кўрган (17-бет) деганга ўхшаш фактлар билан тасдиқланмаган тахминлари ҳам йўқ эмас.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Юсуф Султонов 1959 йилда «Халқ санъаткори» сарлавҳаси билан ўзбек тилида, «Ҳамза» сарлавҳаси билан рус тилида икки китобини нашр этди. Мазмунан бир хил бўлган бу китоблар Ю. Султоновнинг аввалги илмий ишларига асосланиб, уларни сўнги даврда топган бир қанча янгиликлар билан бойитишдан пайдо бўлган. Тадқиқотчи кўп материаллар ичидан энг муҳимларини ажратиб олиб, уларни тартибга солиб, илмий равишда Ҳамзанинг адабий портретини яратади. Айниқса, «Заҳарли ҳаёт», «Лошмон фожеаси», «Фаргона фожеаси» каби асарларнинг таҳлили мақтовга сазовор. Ю. Султонов Ҳамза ижодининг асосий тараққиёт этапларини белгилаш, шоир дунёқарашининг эволюциясини аниқлашга ҳаракат қилади ва анча муваффақиятга эришади. Китобда Ҳамзанинг совет даври ижодини даврлаштириш у қадар муваффақиятли чиқмаган. Шунингдек, айрим фактик хатоликлар ҳам йўқ эмас. Масалан, китобнинг 24-бетида ўқиймиз:

«1924 йил июнь ойи охирларида Ҳамза Ҳакимзода Хоразмдан Қўқон шаҳрига келди. Бу ерда область сиёсий оқартув муассасалари бошқармаси мудирининг ўринбосари бўлиб ишлади».

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қўлёзмалар институтининг Ҳамза архивида сақланувчи бир ҳужжат бор. Бу ҳужжат Ҳамзанинг Хоразмда охириги ишлаган жойидан берилган бўлиб, унда Ҳамза 1924 йил

8 августгача хизматда бўлгани айтилади ва бинобарин, Ю. Султонов кўрсатган тарих тасдиқланмайди.

Юсуф Султоновнинг катта илмий аҳамиятга эга бўлган бу китоблари адабий жамоатчиликнинг диққат-эътиборига сазовор бўлди ва матбуотда бу китоблар ҳақида бир қанча ижобий фикрлар айтилди¹. Айни вақтда китоблардаги айрим камчиликлар ҳам объектив равишда қайд қилинди. Шу маънода А. Вулиснинг қуйидаги танқидий мулоҳазаларига тўла қўшилиш мумкин:

«Таомилга кўра асарлар ғоявий ва тематик жиҳатдангина кўриб чиқилади. Ҳамза ва унинг атрофидаги адабий муҳит маълумотлари жуда кам. Очеркда адабий алоқалар ҳақида ўта юзаки гапирилади: Ҳамзанинг ўтмишдошлари ва ворисларининг номлари саналади, холос».

Ҳамза ҳақида ёзилган энг мазмундор ишлардан бири Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Мамажон Раҳмоновнинг «Ҳамза ва ўзбек театри» (1958) сарлавҳали китоби бўлди. Бу катта илмий тадқиқот ишида Ҳамза ижодининг турли соҳалари ўзбек театри тарихи фонида кенг ва ҳар томонлама очилади. Асарнинг кириш қисмида ўзбек театр санъатининг энг қадимги давридан то Ҳамзагача бўлган тарихига обзор берилган. Асосий бобларда Ҳамзанинг Октябрь революциясигача ва инқилобдан сўнгги давр драматургия ва театр соҳасидаги кўп қиррали фаолияти баён қилинади. Ёзувчининг совет даври ижоди, унинг театрчилик фаолияти хронология асосида этапларга бўлинади, асарлари эса жанрига қараб драма, трагедия, комедияларга бўлиниб таҳлил қилинади. Бизнингча асарларни жанрлар бўйича анализ қилиш принципи, Г. А. Уварованинг китобидагидек, у қадар муваффақиятли чиқмаган. «Ҳамза ва театр», «Йигирманчи йиллар бошидаги театр танқидчилиги тўғрисида» сарлавҳали боблар китобда органик жиҳатдан боғланган эмас ва унинг композициясини

¹ Қаранг: а) А. Вулис. «Книга о Хамзе», «Правда Востока», 1960 г. 23 марта. б) А. Вулис. «Основоположник узбекской советской литературы». «Вопросы литературы», 1960 г. № 7, 220—223 стр. в) Л. Қаюмов. «Хамза в литературной критике», «Звезда Востока», 1961 г. № 2, 9 стр.

бузиб туради. Ҳар бир тадқиқотчининг фаолиятига ба-
ҳо берилганда, у ўзидан олдинги авторларга нисбатан
қандай янгилик берганлиги кўзда тутилмоғи лозим.
Шу жиҳатдан қараганимизда, М. Раҳмоновнинг китоби
энг юқори мақтовга сазовор, чунки автор жуда кўп
фактик ва назарий янгилик бера олган. Китоб автори
Ҳамзада санъаткорлик талантининг туғилиши, ривож-
ланиши ва гуллаши ҳақида мукаммал равишда гапир-
ган, унинг кўпчиликлари номаълум бўлган бир қанча
асарларининг сюжетини Ҳамза спектаклларида роль ўй-
наган ва уни яқиндан билган артистларнинг эсдалик-
лари асосида тиклашга муваффақ бўлган. Энг қиммат-
лиси шуки, китоб автори жуда кўп фактлар асосида
бизга Ҳамзанинг гигант фигурасини улкан артист, ре-
жиссёр, драматург, театр ташкилотчиси бўлган ёрқин
шахсни кўрсата олган. Автор унча яхши оча олмаган
ягона ҳолат, бизнингча, унинг жаҳид драматургиясига
муносабатидир.

М. Раҳмонов ўзбек театрининг шу даври ҳақида
характерли фактлар келтиради-ю, лекин ўзининг улар-
га бўлган муносабатини очиқ-ойдин кўрсатмайди. Бу
камчилик шу авторнинг рус тилида 1960 йилда боси-
либ чиққан «Ҳамза и узбекский театр»¹ китобида ту-
затилган. Китобнинг русча нашри ўзбекча вариантдан
ҳажм жиҳатидан ҳам, характер жиҳатидан ҳам, ком-
позиция жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам яхши
маънода фарқ қилади. Бу китобда ортиқча фактлардан
воз кечилган ҳолда, назарий умумлашмаларни чуқур-
латиш ва аниқ таъриф беришга эътибор берилган. Ор-
тиқча обзорлардан воз кечилган ҳолда китоб компози-
цияси ихчамлаштирилган. Китоб охирида Ҳамза ҳаёти
ва ижодининг асосий саналари берилиб, фойдали иш
қилинган.

Умуман олганда М. Раҳмоновнинг бу икки китоби,
шунингдек, 1968 йилда нашр этилган «Ўзбек театри
тарихи» сарлавҳали йирик асари ҳамзашуносликка, ўз-
бек театри тарихига қўшилган катта ҳиссадир.

Санъатшунослик фанлари доктори Файзулла Ка-
роматовнинг 1953 йилда рус тилида нашр қилинган мо-

¹ М. Раҳманов «Хамза и узбекский театр.» Под редакцией
доктора искусствоведения Георга Гояна. Ташкент, УзГИХЛ, 1960 г.

нографияси «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва ўзбек совет музыкаси» деб аталади. Автор Ҳамзани биринчи ўзбек совет музыка арбоби сифатида текширади ва унинг Ўзбекистон музыка санъатининг шаклланиши ва ривожигадаги ролини кузатишни мақсад қилиб қўяди. Китобда Ҳамзанинг музыкага бўлган зўр қизиқиши ва таланти конкрет мисолларда очилган. Унинг халқ қўшиқларига муҳаббати 1915 — 1917 йиллардаёқ халқ қўшиқларини тўплаб, етти тўплам қилиб, нашр қилишга олиб келганлиги тўғри таъкидланади.

Ҳамзанинг совет давридаги музыка ва қўшиқ соҳасидаги ижодий фаолияти ҳақида китобнинг марказий бўлимида жуда яхши гапирилади. Автор Ҳамзанинг музыка соҳасидаги фаолиятини тўла ёритишда Ҳамзани яқиндан биладиган композитор Тўхтасин Жалилов, хоразмлик машҳур бастакор Мадраҳим Ёқубов (Шерозий), Ҳамза раҳбарлик қилган оркестр аъзоси Довидбоев, шоирнинг ҳамшаҳари Иброҳим Зияев, артист М. Тожизодаларнинг эсдаликларидан материал сифатида кенг фойдаланади. Бу материалларнинг кўпчилиги санъатшунослик институти уюштирган 1955 йил илмий экспедицияси давомида топилган ва фанга биринчи марта киритилган. Китобнинг яна бир ижобий хусусияти шундаки, автор бошқа ҳамзашунослардан фарқ қилароқ Ҳамзанинг ўзбек совет музыкасидаги традицияларини, Т. Жалилов, И. Акбаров, Ф. Содиқов, К. Жабборов, П. Ҳасанов каби ўзбек совет композиторлари ижодига бўлган таъсирини текширишга киришган. Китобда мавжуд айрим фактик ноаниқликлар бу керакли китобнинг қимматини унчалик пасайтирмайди дейиш мумкин. Китобнинг ўзбек тилига таржима қилиниши ниҳоятда мақсадга мувофиқдир.

Фалсафа фанлари кандидати Убайдулла Бозоровнинг «Идейные основы творчества Хамзы Хаким-заде Ниязи»¹ сарлавҳали рус тилидаги китоби Ҳамзанинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларига бағишланган. Асар уч катта қисмдан иборат бўлиб, биринчи бобда жуда кўп фактлар асосида маърифатпарвар-демократ Ҳамзанинг ижтимоий ва ижодий фаолияти харак-

¹ У. Б. Бозоров. «Ҳамза ижодининг ғоявий асослари», ЎзССР ФА академиги И. М. Мўминов таҳрири остида. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960.

терланади. Иккинчи бобда Ҳамза социализм ғояларининг тарғиботчиси сифатида кўрсатилган. Боблар сарлавҳасидан мазмуни аниқ билиниб турган қуйидаги бўлимларга бўлинади: «Ҳамза — Октябрь социалистик революциясининг куйчиси», «Ҳамза — ишчилар синфи билан меҳнаткаш деҳқонлар иттифоқи ғояларининг тарғиботчиси», «Ҳамза асарларида ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги ғоялари», «Ҳамзанинг Ўзбекистонда социалистик маданият яратиш учун кураши», учинчи бобда Ҳамзанинг атеистик, эстетик ва ахлоқий қарашлари текширилади. Охириги бўлимлар, айниқса Ҳамзанинг эстетик қарашлари бўлими, шоирнинг ижодий материаллари янада чуқурроқ назарий умумлашмалар чиқаришга имкон беришига қарамай, мазмунан саёз. Ахир адабиёт ва театр санъатида революция қилган ўзбек совет санъаткорининг эстетик қарашлари ҳақида ўн уч бетда тўла тасаввур бериш мумкинми? Ҳамза асарларидан баъзи парчаларнинг эркин таржима қилиниши китобнинг камчилигидир. Автор негадир Ҳамзанинг машҳур драмаси «Заҳарли ҳаёт»ни ҳамма китобларда ёзилаётгандек «Отравленная жизнь» эмас, балки «Жизнь — отрава» деб таржима қилиниши ҳам муваффақиятли чиқмаган.

Китобнинг 1960 йилда нашр қилинган ўзбекча варианты¹ анча яхши таҳрир қилинган, унга баъзи муҳим фактик ва назарий янгиликлар киритилган. Натижада, У. Б. Бозоровнинг бу китоблари Ҳамзанинг ижтимоий-фалсафий қарашларини яхши ва тўғри баён қилувчи илмий манбага айланган.

Педагогика фанлари доктори Абдулла Бобохонов кейинги йилларда Ҳамзанинг адабий ижоди билан баравар педагогик меросини ҳам ўрганиш билан банд бўлди. А. Бобохонов бу соҳадаги ўз кузатишларини «Ўзбекистоннинг буюк маърифатпарвари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг педагогик қарашлари» («Советская педагогика» журнали, 1959 й. 10-сон) мақоласида, «Ҳамза Ҳакимзоданинг педагогик ғоялари» сарлавҳа-

¹ У. Б. Бозоров. «Ҳамза ижодининг ғоявий асослари», ЎзССР ФА академиги И. М. Мўминов таҳрири остида. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960.

ли брошюрасида¹ ва «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг адабий-педагогик мероси»² китобида эълон қилди.

Педагогика фанлари кандидати Зокир Миртурсуновнинг «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари» китобчасида ҳам (Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1961 йил) Ҳамзанинг педагогик мероси яхши таҳлил қилинади.

Педагогика фанлари доктори Ж. Ўринбоев «Ҳамзанинг Хўжайли интернатидаги педагогик фаолияти» (Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1969) китоби ҳам мазмунан юқоридаги манбаларни тўлдиради.

Тадқиқотчилар Ҳамзанинг педагогика масалаларига оид фикрларини ҳар хил манбалардан топиб, йиғиб, системага солиб баён қилдилар ва ўз даври нуқтаи назаридан тўғри баҳоладилар.

Уларнинг талқинида Ҳамза машҳур маърифатпарварлар Гагебашвили, Рашид Афандиев, Қасим Носирий, Иброҳим Олтинсарин кабилар билан бир қаторда турувчи педагог арбобдир.

Филология фанлари доктори Эргашали Шодиевнинг «Ҳамза ва тожик адабиёти» сарлавҳали 1969 йилда Ленинободда нашр қилинган китобида шу мавзу чуқур ва янги фактлар билан бойитиб ёритилган.

Табиийки, ўзбек совет адабиёти ва санъатининг тарихини Ҳамза ижодисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам барча умумий тарихларда (хоҳ у мактаб ёки олий ўқув юрти дарслиги бўлсин, хоҳ у академик адабиёт тарихи бўлсин) Ҳамза ўзига муносиб ўрин олиб келди.

Бир қанча илмий проблемаларга бағишланган монографияларда Ҳамза ижодига баҳо берилган. Шунлардан ижобий намуна сифатида филология фанлари докторлари Ҳафиз Абдусаматов³, Маҳмудали Юну-

¹ А. А. Бобохонов. «Ҳамза Ҳакимзоданинг педагогик ғоялари», Тошкент, «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» ва «Ўзбекистони сурх» бирлашган нашриёти 1960 й.

² А. А. Бабахонов. «Педагогическое литературное наследие Хамзы Хаким-заде Ниязы.» Под редакцией В. И. Макова, Ташкент, УзГИХЛ, 1960 г.

³ Ҳ. Абдусаматов. «Традиция ва новаторлик проблема-си, Тошкент, «Фан», 1974.

сов¹ ва филология фанлари кандидати Гаффор Мўминнинг² традиция ва новаторлик проблемаларига бағишланган мазмундор китобларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Сўнгги йигирма беш йил ичида ҳамзашунос сифатида биз олиб борган тадқиқотлар 1963 йилда ҳимоя қилган «Ҳамзанинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва поэтик ижоди» сарлавҳали докторлик диссертациясида шунингдек «Ҳамза ижодининг эстетик принциплари» (1962. М. Аминова билан ҳамкорликда), «Инқилоб куйчиси» (1962), «Инқилоб ва ижод» (1964), «Инқилобий драма» (1970), «Шоир ва гражданин» (1970), «Ҳамза» (1973) ва яна русча «Певец Октября» (М. 1964), «Ҳамза» (Т. 1979) «Поэт и гражданин» (М. 1979) каби бир қанча китобларимизда баён қилинган.

Ҳамза ижодини оммалаштириш, кенг ўқувчилар оммасини шоир асарлари билан чуқурроқ таништириш — ҳамзашуносликнинг муҳим вазифаларидан бири. Республикамизнинг ҳамма бурчакларида мавжуд бўлган оммавий кутубхоналарнинг роли бу соҳада жуда буюк. Кутубхона ходимлари, айниқса, юбилейлар муносабати билан кўп иш қилишлари мумкин. Ана шу ишда уларга ёрдамчи материаллар ЎзССР Давлат кутубхонасининг илмий коллективи томонидан тузилиб икки марта 1960 ва 1974 йилларда нашр қилинган библиографик ва методик қўлланмада бор. Бу китобчаларда Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида талантли санъаткор ижодига бағишланган илмий адабиёт ҳақида керакли маълумот ва адреслар бериш билан бир қаторда Ҳамза ижодини пропаганда қилиш методикаси ҳам яхши тушунтирилган.

Юқорида обзор қилинган барча асарлар ҳамзашунослик анча жонлангани, янги илмий тадқиқотлар юзага келгани, буларда Ҳамза ижоди умуман эмас, балки конкрет проблемалар бўйича ишланаётгани ва ҳамзашуносликнинг савияси анча кўтарилганлигини кўрсатади.

¹ М. Юнусов. «Традиция ва новаторлик проблемаси», Тошкент, «Фан», 1967.

² Ғ. Мўминов. «Традиция ва маҳорат», Тошкент, «Фан» 1968.

1979 йил сентябрь ойида Ҳамзанинг 90 йиллиги кенг нишонланди. Бу катта илмий воқеа ҳамзашуносликда ҳам аниқ из қолдирди. Шу муносабат билан босилиб чиққан Ҳамза асарларининг русча нашрига Шароф Рашидов ёзган сўзбошиларда улуг санъаткор ижоди ўзининг ҳаққоний баҳосини олди. Худди шу фикр академик Комил Яшиннинг шоир ҳақидаги альбомга ёзган сўзбошисига ҳам тааллуқли. Юбилей муносабати билан ўзбек ва рус тилида илмий монографиялар, марҳум Абдулла Хатамовнинг Ҳамзанинг Шоҳимардондаги фаолияти ҳақидаги китоби¹ нашр этилди. Ҳамзашунос Марҳамат Аминова адиб ҳақида ёзилган бадиий асарлар ва хотираларни тўплаб ўзбек тилида китоб қилди². Ҳамза ҳақида улкан рус ва қардош адибларнинг фикрлари русча китобча бўлди. Ҳамзанинг серқирра фаолиятини фотолар ва унга берилган изоҳларда кўрсатувчи альбом рус тилида нашр қилинди, аммо резюмелалари ўзбек ва инглиз тилларида берилди.

Юбилей муносабати билан «Оловли йўллар» кўп серияли телевизион бадиий фильмини яратишга киришилди. Сценарий авторлари Комил Яшин, Борис Привалов ва Шухрат Аббосов. Бу фильм 12 серияли бўлиб, воқеалар марказида Ҳамза фаолияти туради. Илк серияларнинг марказий телевидение орқали намойиш қилиниши томошабинлар таҳсинига сазовор бўлди.

Юбилей баҳонасида газета-журналларда эълон қилинган материаллар орасида фактик ва фикран янгилик бўлганлар ҳам бор.

Юқорида баён қилинган ҳамзашуносликнинг улкан муваффақиятлари бизни жуда хурсанд қилса ҳам лекин ҳали бу фан чуққига етишди дея олмаймиз. Чунки, Ҳамзанинг бой ва кўп қиррали ижодий мероси тўла тиклангани йўқ. Топилган асарлари ҳам текстологик жиҳатдан чуқур ишланиб, тўла оммалаштирилгани йўқ ва бу соҳадаги ҳаракат суръати қониқарли эмас. Ҳамза замондошлари, уни яқиндан билган кишилар кексайиб қолганига қарамай, улар-

¹ А. Х а т а м о в. «Ҳамза Шоҳимардонда», Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979 йил.

² «Ҳамза замондошлари хотирасида», Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979.

нинг Ҳамза ҳақидаги эсдаликларини ёзиб олиш ва эълон қилиш яхши уюштирилган эмас. Қисқаси, шу кунда Ҳамзанинг барча асарлари етарли ва кераклича баҳоланди, унинг ўзбек маданияти тарихидаги катта хизматлари тўла очилди, дея олмаймиз. Ҳолбуки, улуғ ўзбек санъаткорининг бутун улуғворлиги, ижодининг сиёсий аҳамияти ва бадий кучи кенг ва ҳар томонлама очилиши керак.

Бу талаб ўзбек адабиётшунослигининг халқаро миқёсдаги сиёсий вазифаларидан ҳам келиб чиқади. Чунки, гарчи бизнинг мамлакатимизда Ҳамза ижодини камситиш ниятида бўлган ҳаракатларга аллақачон чек қўйилган бўлса ҳам, лекин чет эллардаги ғоявий душманларимиз воқеликни бузиб тасвирлаб, фактларни сохталаштириб, нотўғри фикрларни асосий қурол қилиб олиб, ўзбек совет маданиятига туҳмат қилишни шу кунда ҳам давом эттириб келмоқдалар.

ҲАМЗАШУНОСЛИК — ҒОЯВИЙ КУРАШ МАЙДОНИ

Ҳамза мансуб бўлган социалистик реализм интернационал проблема бўлиб, у дўстларимиз томонидан ҳам, душманларимиз томонидан ҳам жаҳон миқёсида муҳокама этилиб келинмоқда. Шунинг учун ҳам у эстетика соҳасидаги идеологик кураш майдонидир. Бу курашнинг руҳи нақадар қизгинлигини ҳамзашунослик мисолида ҳам кўриш мумкин.

Бугун ўзбек совет адабиёти тарихига назар ташлар эканмиз, унинг илк саҳифаларида оташин шоир, ажойиб драматург, публицист, инқилоб куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ёрқин қиёфасини яққол кўрамиз. Чунки адабиётимизда, театр ва музика санъатимизда социалистик реализмнинг қарор топиши ва ривожланиши худди шу улкан санъаткорнинг номи ва жўшқин инқилобий ижоди билан узвий боғлиқдир. Социалистик реализмнинг муносиб намуналари бўлган унинг «Бой ила хизматчи», «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» каби саҳна асарлари фақат ўзбек китобхони ва томошабинигагина эмас, жуда кўпчиликка яхши таниш. Улар рус тилида, СССР халқларининг бошқа тилларида катта тираж-

лар билан нашр этилган, турли халқлар сахналарида ижро этилган. Ҳозир Гофир бойлар ва шариат пешволарини болгар, корейс ва мўғул тилларида ҳам фош қилмоқда. Майсаранинг ишидан поляк, француз томошабинлари завқ олмоқдалар. Ҳиндистоннинг Панжоб шаҳрида Ҳамза музейи бор. Унинг революцион поэзияси инглиз, испан, француз, араб, урду ва бошқа тилларда ҳам янграб турибди.

1978 йил май ойида Тошкентнинг Ҳамза районида улуғ шоирга улкан ҳайкал ўрнатилди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳим «Ёдгорлик олдидаги ўйлар» мақоласида шу тантанали очилиш маросимини, унда Халқаро Тошкент кинофестивалининг иштирокчилари, кўпгина чет эллик меҳмонлар иштирок этган ва дил сўзларини изҳор қилганларини ёзади:

«Нотиқнинг немисча нутқида жуда кўп таниш сўзлар янгради. Ҳамза ва унинг туғилиб ўсган, уни эъзозлаётган юрти, асарлари немис тилида ҳам ўзбекка яқин жаранглади. Германия Демократик Республикасининг вакили профессор А. Виникнинг берган гувоҳлигига кўра Ҳамза фаолияти, жасорати демократ немисларгагина эмас, балки ҳамма ижодкорлар учун ҳамиша ўрнак.

Гамбиялик драматург Д. Сэндининг иқроридан янада мамнун бўлдим, фахрландим. Ҳамзанинг инқилобий ижоди ўз озодлиги, мустақиллиги, янги ҳаёт учун курашаётган Африкада ҳам маълум ва машҳур, ўша жойларда ҳам жанговор хизматда»¹.

1979 йил март ойида мен Эфиопияда бўлганимда ўша тантанада иштирок этган бир шоира Ўзбекистонга бағишлаб шеър ёзганини ва шеърнинг охириги икки мисраси Ҳамзага бағишланганини айтиб берди.

Ҳамза ижодининг обрўи ҳақида бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ҳамза ижодининг қўшни Афғонистондаги бугунги шуҳрати ҳақида филология фанлари кандидати Ҳасан Қудратуллаев жуда қизиқ фактлар келтириб, бундай ҳикоя қилади:

«Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг:

¹ «Ўзбекистон маданияти», 1978 йил, 8 август № 63 (2329).

Келди очилур чоғинг ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

матлаъи билан бошланадиган ғазали Шарқ хотин-қизларини асрлардан бери феодализм асоратидан озод этиш, уларни илм-фанни ўрганишга чақириш шиорига айланганлиги ҳаммага маълум.

Бугунги кунларда шоирнинг ана шу шеъри қанот ёзиб, мамлакатимиз доирасидан чиқиб катта сиёсий, маданий ва иқтисодий ўзгаришларни бошдан кечираётган Афғонистон Демократик Республикасига етиб келди.

Биз аввалги мақоламизда («Ўзбекистон маданияти», 5 март 1979 йил, «Янги замон тароналари») Афғонистонда Халқ Демократик партияси раҳбарлигида Апрель инқилоби ғалаба қилганлиги ва натижада мамлакатнинг барча миллатлари ўз она тилларида ижод қилишлари, ўқишлари мумкинлиги қонун билан тасдиқланганлиги ва ҳатто ҳафтада бир марта ўзбек тилида чиқадиган «Юлдуз» газетасида (муҳаррири Учқун) ўзбекча шеърлар босилаётганлигини хабар қилган эдик. (Ҳозир туркман ва балуж тилларида ҳам газета чиқарилмоқда.)

«Юлдуз» газетасининг таҳсинга лойиқ ишларидан бири — ўзбек классик ва совет адибларининг шеърлари, асарларидан, совет адабиёти вакиллариининг ижодидан намуналарни ўз ўқувчиларига тақдим этишидир.

Ўтган йилнинг охирида газетада «Мушоира» рубрикаси остида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақида қисқагина маълумот ва шоирнинг юқорида биз келтирган матлаи билан бошланадиган ғазали босилди. Редакция газетхонлар диққатига ушбу ғазални ҳавола қилар экан, унга Шарқ анъанасига кўра жавобия тарзида шеър ёзишни таклиф этди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ҳамза Ҳакимзоданинг ушбу ғазалини «Юлдуз» газетаси редакцияси томонидан танланиши тасодикий ҳол эмас. Ҳозирги кунларда Афғонистоннинг янги демократик тузуми хотин-қизларни эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиши, уларни маданий, иқтисодий ҳаётга жалб этиш, саводли қилиш, ҳақ-ҳуқуқларини танитиш ҳақида

кўп иш олиб бормоқда. Ҳукумат томонидан хотин-қизларнинг тўла озодлигини таъминлаш, бидъат ода-ти бўлган қалин тўлашни йўқотиш ҳақидаги машҳур «Еттинчи фармон»и мамлакат аҳолиси, айниқса, хотин-қизлар томонидан катта қувонч билан кутиб олинди.

Шоиримиз Ҳамза Ҳакимзоданинг ушбу ғазали эса Афғонистоннинг ҳозирги сиёсий ва маданий аҳволига мос тушувчи ўзига хос қақириқ эди. Шунинг учун шеър эълон қилинишидан ҳаял ўтмай газета саҳифаларида жавобия шеърлар «Инқилоб ҳамосалари» (Инқилоб сатрлари) рубрикаси остида босила бошланди.

Шуниси диққатга сазоворки, шеър муаллифлари турли касб эгалари: ўқитувчи, зиёли, студент, давлат арбоби, уй қизи. Улар Афғонистоннинг турли бурчакларидан: Қобул, Маймана, Шибиргон, Мазори Шариф, Дашти Арчи, Андхўйдан.

Маълумки, адабиётда танланган шоир асарига жавоб айтишда тегишли қонуният мавжуд. Жавоб айтувчи шоир ҳар томонлама танлаган мавзуини мазмун, қофия, иложи борица асар ҳажмига риоя қилган ҳолда асар яратиши, уни мазмунан бойитиши ва оригиналлик руҳини бериб, замон нафаси билан суғориши лозим. Ҳозирги кунгача Ҳамза Ҳакимзоданинг юқоридаги ғазалига 15 дан ортиқ жавобиялар яратилган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз оригиналлиги, бадиийлиги ва Афғонистонда бўлаётган ўзгаришларни ифодалаш, янгиликни тарғиб этишга интилиши билан ажралиб туради.

Нашр этилаётган ғазалларнинг кўпчилигида албатта, биринчи навбатда Ҳамза ғазалидаги мавзу: хотин-қизлар озодлиги ва тенг-ҳуқуқлиги туради. Аммо жавоб ёзган шоирлар ҳозирги Афғонистон тараққиёти ва иқтисодий масалаларини: Ватан васфи, қудратли халқни куйлаш, ички ва ташқи душманга нафрат, илм-фанга интилиш, меҳнат ва меҳнаткаш образини ҳам ғазаллари мавзуга айлантиришган. Бу эса Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодининг кучи, шоир шарафидир.

Ушбу масалани янада ойдинлаштириш ниятида жавобия ғазалларнинг айримларини тематикага ажратиб кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Хотин-қизларни озодликка чақириш мавзуи. «Юлдуз» газетаси ўзбек тилида шеър ёзадиган хотин-қизлар асарларини нашр этиб, газетхонларга тез-тез таништириб бормоқда. Ана шулардан бири, Ҳамза Ҳакимзода шеърига татаббуъ қилган шоира Олия Қардош (тахаллуси Лола) бўлиб, у қуйидагича ёзди: «Юлдуз»нинг «Инқилоб ҳамосалари» унвонлик сафҳаси воқиян ҳам мумтоз саҳфадур. Ўзбекистон шоири Ҳамза Ҳакимзода шеърлари ҳам кўп юксак, олий ва равон. «Юлдуз» порлоқ жаридасида ундан истиқбол этиб мушоира бошлаганлиги бу мубориз шоирнинг кўпроқ тонишишга муяссар тушди. Хотун шоиралар ҳам ундан истиқбол этиб шеърларини чиқорсалар, негаким бу шеър аслида хотун-қизлар ҳақида дифоъ (ҳимоя) этишда ёзилган».

Шуни таъкидлаш керакки, Олия Қардош (Лола) шеърида Афғонистон қизининг юрак қаъридан чиққан нидоси, хотин-қизларни озодликка чақириш билан бир қаторда, уларни меҳнат қилиш, хотин-қизлар эркинлигига қарши бўлган душманларга шафқатсиз бўлиш, «ишда кучни мезон қилиш», ҳамиша Ватанга хизмат этиш каби оташин чақириқлар жаранглайди. Биз бу юксак жавобияни тўла келтиришни лозим деб билдик:

Юр! Қимирла жойингдан, иш сарига жавлон қил,
Эмди келди давронинг ёв бағрини қон қил.
Қарнлар бўйида сен, эрдинг уйда зиндони,
Кез юриб бу майдонда, ўзлигинг намоён қил.
Кеча-кундуз ишлаб сен, тер оқиз бу туфроға,
Ўлкани кейин қолган ишларини жаброн қил.
Эски мотаму ҳасрат қолмасун кўнгулларда,
Кел ўзинг Ватан халқин хизматига шоён қил.
Еттилинчи фармондан ёрқин ўлди тун бахтинг,
Қўрқма кел, бу майдона, ишда кучни мезон қил.
Тўсқин ўлса мағразлар, ёнмагайсан измингдан,
Онларин нишон айлаб ўқни тири мижгон қил.
Боқма ёва сўзларга, ўтди чўрилиқ даврон,
Мантиқ айла мантиқсиз, сўзларини ҳайрон қил.
Йиғди қиш бисотини, келди ўлкада кўклам,
Чақна Лолалар янглиғ, ўлкани гулистон қил.

(«Юлдуз»: 29 март, 1979.)

Шоир Муҳаммад Исҳоқ Санонинг «Намоён қил» шеърида назира айтишда Ҳамза газали мавзуини куй-

лаш принципи мавжуд. Аммо шоир демократик ҳукумат томонидан чиқарилган 7-қонунни хотин-қизлар ҳимояси ҳақидаги асосий қурул деб билади ва шеърда замона руҳини бериб уни оригиналлигига эришади:

Ўтди зулм даврони, келди маъдалат кони,
Эмди илму ирфондин, ўлкани чароғон қил.
Ҳурият фазосида, боғу илм аросида,
Еттинчи фармоннинг ҳукми бирла жавлон қил.
Жаҳлнинг ҳисорини, сақфу буржу борини,
Фазл ила бузуб ташлаб, они Ерга яксон қил.

(«Юлдуз», 28—29-сон, 1 февраль, 1979.)

Шоир Баёт «Мушкулингни осон қил» шеърда асрлардан бери феодализм асоратида қолган хотин-қизларни озодликка чиқариш, кишанларни синдириб эркинликка эга бўлишни ўзига хос овоз билан баён этган:

Жаҳл маҳбасидин чиқ, синдириб кишанларни,
Очилиб қизил гулдек, ҳурлигингни эълон қил.
Қарнларча ғафлатнинг уйқусида ётдинг сен,
Эмди кўз очиб ҳар ён сайри боғу бўстон қил.

(«Юлдуз», 32—33-қўшма сон, 1 март, 1979.).

Нашр этилаётган жавобияларда мамлакатнинг ички душманлари, мулланамо Ғарб вакиллари, мустабиддин аҳлига қарши курашиш, уларнинг хоинона ҳаракатларини фош этиш, енгил мавзуси асосий ўрин тутди.

«Юлдуз» газетаси саҳифаларида инқилобий шеърлари билан танилиб қолган шоирлардан бири Фаридундир. Шоир Фаридун ҳам устоз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий шеърига жавоб ёзар экан, жавобиянинг барча талабларига риоя қилган ҳолда иш тутди:

Эмди сен ҳам эй синглим, ўз кучинг намоён қил,
Ишлоуб бу юртингга, они кўп шукуфон қил...
Ўлкани гулистон эт, халқларни шодон эт,
Ёвларингни бошига бу жаҳонни зиндон эт.
Эски сап-сарик юзин қип-қизил қилиб эмди,
Юзпн биҳишт айлаб ўзлигинг намоён қил...

(Юлдуз», 37—2-сон, 7 апрель, 1979.)

Ватанга муҳаббат мавзуи. Жавобиялардаги бу мавзуда Ҳамза Ҳакимзода газали замирида Ватан меҳри, унга садоқатни куйлашган. Шоир Ашраф Азимийнинг «Ватан ишқи» шеъри ана шундай мавзудаги жавобиялардан. Муаллиф ўқувчини ўз Ватанига «ошиқ» бўлишга, унинг халқ қўлга киритган ютуқларини ғимоя қилишга, душманга қарши шафқатсиз бўлишга даъват этади:

Ошиқи Ватан бўлсанг, жонинг унга қурбон қил.
Халқ хизматин айлаб, эҳтироми инсон қил,
Эй гўзал иним деҳқон, ишчи бошлиғи бирла,
Тупланиб бутун мақсад, йўлларини осон қил.
Халқ ёвларини топсанг, инқилобий шаклинда,
Раҳмсиз ани янчиб, феълидан пушаймон қил,
Неча йил агар сурди ўзга кимсалар даврон,
Эмди халқ даври деб, олға бору даврон қил.

(«Юлдуз», 33—3-сон, 12 апрель, 1979.)

Демократик тузум, инқилоб зафарларини ғимоя қилиш, Ватан бирлигини сақлаш мавзуи шоир Салом Осимнинг «Ғайратинг намоён қил» шеърида ҳам ифода этилган. Шоир айниқса шу кунларда Афғонистонда халқ ҳокимиятига қарши тўсқинлик қилаётган ички ва ташқи душманлардан Ватанни ғимоя қилиш, душман найрангларини фош этишни алоҳида таъкидлайди:

Ҳар ғаним анод бирла бадназар агар қилса,
Ёлларга қилиб ибрат хокрubi зиндон қил.
Барча қизу хотинга муждадан нажот бергил,
Зулмдан қутулдик деб ишчиларга эълон қил.
Беҳабар агар бўлса кўчи бирла деҳқонлар,
Билдириб уларни ҳам барчасини хандон қил...
Жону дил била хизмат бу Ватанда қил Осим,
Халқу ўлка йўлига сен ўзингни қурбон қил.

(«Юлдуз», 32—33-сон, 1 март, 1979.)

Меҳнат мавзуи. Афғонистоннинг охириги йиллардаги адабиётида бу мавзу қарийб кўтарилган эмас. Апрель революциясидан кейин эса Халқ Демократик партияси халқни янгидан тузилаётган беш йиллик планларини амалга оширишга, қолоқликда қолиб кетган

мамлакат иқтисоди ва маданиятини фақат меҳнат билан кутара олиш мумкинлигини тарғиб қилишга чақирмоқда.

Ҳамза Ҳакимзоданинг юқоридаги ғазалига яратилган жавобияларда ҳам асосий мавзу — хотин-қизлар озодлиги қатори уларни илмдан баҳраманд бўлишга, меҳнат қилишга даъват этувчи сатрларни кўрамиз.

Шоир Салом Осимнинг юқоридаги жавобия шеърида меҳнат васфи ва кишиларни меҳнатга чақириш нидоси жаранглайди:

...Улкада қилиб хизмат, халққа қилиб улфат,
Шодмон бўлиб эмди ҳурмати бу даврон қил.
Тоғу тошларинг кавлаб, бағридан чиқар дурлар,
Қолма уйқуда эмди, фикри маъдану кон қил.
Сенда гарчи кўп эрди, фикри иш қилиш бошдан,
Эмди келди давронинг, қўшиғини чандон қил.

Шоир Муҳаммад Исҳоқ ўзининг «Намоён қил» шеърида янги давр халқ манфаатига меҳнат қилиш вақти келганлиги шодиёнасини баён этиш билан бирга ҳар ким Ватанга, халққа содиқлигини фақат ва фақат ўз меҳнати — «амали» билан исботлай олишини алоҳида таъкидлайди:

Келди шодлик даври, хушлигинг намоён қил,
Боғлабон белинг маҳкам иш сарига майлон қил.
Халқий ҳизб файзидан, кетти нобаробарлик,
Кел бу кун амал бирлан, хизматингни шоён қил.
Ўтди зулм даврони, келди маъдалат кони,
Эмди илму ирфондин, ўлкани чароғон қил...

(«Юлдуз», 28—29-сон, 1 февраль, 1979.)

Маълумки, Афғонистон қишлоқ хўжалиги энди юксалишга кўз тутаятган аграр мамлакатдир. Шунинг учун шеърларда деҳқон меҳнатини васф этиш, уни ана шу меҳнатга чақириш каби мавзулар биз кўриб чиқаётган жавоб ғазалларда ҳам асосий ўрин тутаяди. Масалан, шоир Сулаймон Даққоқнинг «Соқий эмди жавлон қил» шеърида деҳқонга қаратилган қуйидаги мисраларни кўрамиз:

Чиқди ўлкага охир, ёрқираб қизил юлдуз,
Ғам йўқолди эй деҳқон, эмди лабни хандон қил.
Сенга мужда эй деҳқон, келди янги давронинг,
Маҳви зулм этиб мунда, маҳвалатни мезон қил...

(«Юлдуз», 41—6-сон, 2 апрель, 1979.)

Шуниси жуда қувонарлики, бугунги Афғонистонда нашр этилаётган шеърлар орасида деҳқон ва унинг меҳнати, қишлоқ хўжалигидаги энг муҳим экин — буғдой қатори биринчи марта пахтачилик ва пахтакор деҳқон образига мурожаат қилинмоқда. Шоир Муҳаммад Ашраф ўзининг «Пахтани фаровон қил» шеърида пахтадан Ватан ери «олтин» конига айланишини, деҳқонга вақт ганиматлиги, ғафлатга қолмаслиги ва пахтадан фаровон ҳосил олишга чақириғи баён этилган:

Ҳар киши ҳавас қилсин, азму қарн номангни,
Доимо чекиб заҳмат, ўзни марди майдон қил.
Пахтазор ўлиб ерлар, юрт бўлғай олтунзор.
Ғафлат этмагил деҳқон, пахтани фаровон қил.
Халқ ичида тонилгай, мардлар ҳунар бирлан,
Кўрсатиб камолингни, ўзгаларни ҳайрон қил.

(«Юлдуз», 33—3-сон, 12 апрель, 1979.)

Шундай қилиб, «Юлдуз» газетасида улуг шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг машҳур ғазалига жавобиялар ҳамон оқиб келмоқда. Уларнинг айримларини биз юқорида кўриб чиқдик, холос. Ҳамза Ҳакимзоданинг янгроқ чақириғи бугунги Афғонистон хотин-қизларини асрий қулликдан озод қилишга, уларни меҳнатга Ватан ҳимояси ва юксалишига халққа хизмат қилишга чақиришга ёрдам бермоқда»¹.

Шундай қилиб, Ҳамза энг яхши асарлари билан кўп миллатли совет адабиётининг оламари шуҳратига шуҳрат қўшмоқда, социалистик реализмнинг халқаро обрўсини оширмоқда.

Шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга ўнлаб монографик тадқиқотлар, юзлаб мақолалар бағишланган. Ўзбек халқининг севимли шоирига чуқур ҳурматининг

¹ Ҳасан Қудратуллаев. «Ўзбекистон маданияти», 1979 йил 26 июнь.